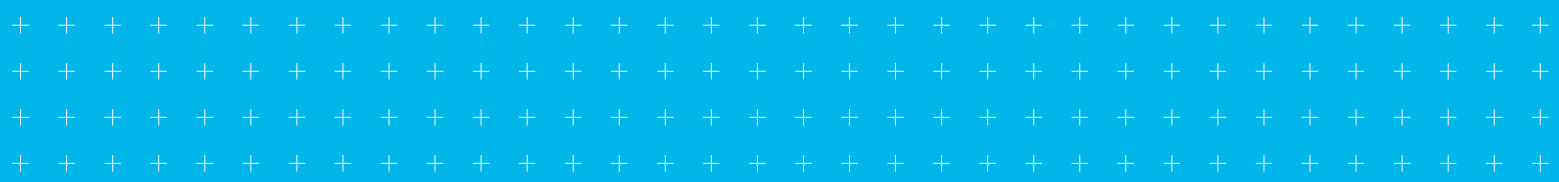

Inte vilket entreprenörskap och företagande som helst

En fältstudie av 7 projekt med finansiering
från den Europeiska socialfonden

Rapport 0090

Inte vilket entreprenörskap och företagande som helst

En fältstudie av 7 projekt med finansiering
från den Europeiska socialfonden

Rapport 0090

Fil. Dr. Malin Gawell
ESBRI – Institutet för entreprenörskaps-
och småföretagsforskning

Tillväxtverkets publikationer

finns att beställa eller ladda ner som
pdf på tillvaxtverket.se/publikationer.
Där finns även material som gavs ut av Nutek

© **Tillväxtverket**

Upplaga: 200 ex, därefter tryck vid behov
Stockholm, maj 2011
Produktion: Ordförandet AB
ISBN 978-91-86341-90-9
Rapport 0090

Har du frågor om denna publikation, kontakta:

Eva Johansson
Telefon, växel 08-681 91 00

Förord

Den här rapporten är producerad på uppdrag av Temagruppen Entreprenörskap och Företagande, ett projekt som ska ta tillvara och sprida kunskap och erfarenheter om hur entreprenörskap och företagande kan användas för att fler ska få möjligheter till arbete och egen försörjning. Ett av våra sätt att göra det är att identifiera och tydliggöra hinder för individer, företag och myndigheter mfl i projekt och i företagande. Ett annat är att hitta, sprida och tillgängliggöra metoder och goda exempel som kan användas i fler och nya sammanhang.

De hinder vi fokuserar på finns i regelverk som inte passar för nya sätt att starta och utveckla företag eller nya sätt att arbeta sig tillbaka till arbetslivet, i gamla myndighetsvanor, i attityder till företagande och arbete mm.

De möjligheter vi fokuserar på finns i nya samarbeten, i metoder som prövar gränser och i nya sätt att driva och organisera företag, i metoder som utvecklar och tar tillvara entreprenöriella krafter hos individer i arbetslöshet men också i organisationer och i myndigheterna.

Kunskap utvecklas genom studier av i första hand projekt med finansiering från Socialfonden i Sverige kopplat till erfarenheter från Regionala fonden och alla de erfarenheter som de organisationer, myndigheter och företagsutvecklare har med sig in i projektet.

Tillväxtverket är huvudman för projektet som engagerar ett stort antal myndigheter, organisationer och företagsutvecklare som har det gemensamma målet att förbättra förutsättningarna att skapa arbetstillfällen för fler genom att utveckla företagande.

Mer om projektet finns att läsa på www.tillvaxtverket.se och på <http://temaef.wordpress.com> där du också hittar våra rapporter, projektbeskrivningar, artiklar mm.

I rapporten "Inte vilket företagande som helst" studeras 7 projekt som alla har finansiering från den Europeiska socialfonden. Studien belyser och analyserar ett mångfacetterat entreprenörskap framför allt med människor som av olika anledningar har det svårt att få arbete på den ordinarie arbetsmarknaden i fokus. Projekten grundas på att entreprenörskap och företagande kan bidra till att för-

hindra en utslagning från, och underlätta inträdet på arbetsmarknaden.

Rapporten är skriven av fil. dr. Malin Gawell som är verksam på ESBRI – Institutet för entreprenörskaps- och småföretagsforskning.

Stockholm den 20 maj 2011

Christina Lugnet

Generaldirektör
Tillväxtverket

Elisabeth Svantesson

Riksdagsledamot (M) och
ordförande i Temagruppen
Entreprenörskap & Företagande

Sammanfattning

I den här studien på temat entreprenörskap och företagande studeras sju projekt som alla har finansiering från den Europeiska socialfonden. Projekten berör alla socialt företagande och/eller social ekonomi. De flesta befinner sig mitt i projektarbetet. Ett projekt avslutades under 2010 och nu drivs den verksamheten vidare utan projektbidrag. Studien är en del av det arbete som görs inom ramen för en tematisk grupp med fokus på entreprenörskap och företagande i socialfondsfinansierade projekt som beviljats medel under 2008–2009 (se mer information på www.tillvaxtverket.se/temagrupp).

Studien belyser och analyserar ett mångfacetterat entreprenörskap med människor som av olika anledningar har det svårt att få arbete på den ordinarie arbetsmarknaden. Flertalet av projektdeltagarna har varit arbetslösa och/eller sjukskrivna under lång tid. En del av deltagarna har aldrig haft ett ”vanligt” arbete tidigare och tankar på entreprenörskap och företagande har i många fall varit mycket avlägsna.

Projektet grundas på att entreprenörskap och företagande kan bidra till att förhindra en utslagning från, och underlätta inträdet på arbetsmarknaden. I två projekt, med fokus på kompetensutveckling inom den sociala ekonomin respektive idébaserat non-profit företagande, ligger fokus på affärsutveckling – men inte vilken affärsutveckling som helst. I övriga projekt, ytterligare ett kompetensförsörjningsprojekt (det vill säga ESF-rådets programområde 1) samt övriga projekt med fokus på ett ökat arbetskraftsutbud (det vill säga ESF-rådets programområde 2), är entreprenörskap, affärsutveckling och företagande centralt. Åter igen rör det sig om ett mångfacetterat företagande och inte vilken affärsutveckling som helst.

Det entreprenörskap och företagande som projekten arbetar med är relaterat till en framväxande marknad med många inblandade aktörer. Även om det finns likheter så lyfts varierande typer av företagande fram i studien. Utvecklingen inom det här området är fortfarande relativt fragmenterad och upplevs både som inspirerande och till viss del även frustrerande.

Slutsatser och rekommendationer för fortsatt arbete är:

- En systematisk uppföljning av enskilda individers upplevelser av den här typen av entreprenörskap och/eller företagande samt vilken effekt dessa insatser har för att stärka enskilda individers möjligheter till försörjning och förbättrade livsvillkor i stort.
- Ett stärkt utförarperspektiv genom en systematisk översyn av och i möjligaste mån förenklingar av regelverk samt minskning av administrativa bördor inom de områdena som påverkar villkoren för aktörer inom sociala ekonomin/civila samhället. En samordning av insatser inom olika politikområden är här nödvändig.
- En översyn av övergripande riktlinjer och policydokument för att även där belysa frågor kring de här typerna av entreprenörskap och/eller företagande.

Innehåll

Entreprenörskap och företagande i sju projekt med finansiering från den Europeiska socialfonden	11
Bakgrund	11
Studiens syfte och grundläggande frågeställningar	12
Utgångspunkter och referensramar	14
Entreprenörskap och företagande	14
Socialt entreprenörskap, socialt företagande och social ekonomi	16
Metod	19
Urval	19
Metod för insamling av material	20
Analys	21
Projekten	22
AGERA Kompetensförsörjning inom non-profit vård och social omsorg	22
SOUL Sociala ekonomins organisationer i utveckling och lärande	24
Kreativa hederliga företagare	27
Projekt Kuling	29
Trappan	32
Orangeriet	34
Effektivare vägar ut!	37
Entreprenörskap och företagande i de sju projekten	41
Ett mångfacetterat entreprenörskap med människor i fokus	41
Varierande typer av företagande	42
Projekt, företagsutveckling och (långsiktigt) utvecklingsarbete	44
Framväxande marknad med många inblandade aktörer	46

Inte vilken affärsutveckling som helst	49
Det viktiga bemötandet	51
Utveckling av affärsmodeller	53
Organiseringen av den framväxande marknaden	56
Slutsatser och rekommendationer för fortsatt arbete	58
Systematisk uppföljning med fokus på enskilda individer och effekter	59
Ett stärkt utförarperspektiv	60
Översyn av övergripande riktlinjer och policydokument	63
Referenser	64

Entreprenörskap och företagande i sju projekt med finansiering från den Europeiska socialfonden

Bakgrund

Entreprenörskap och företagande förknippas oftast med näringslivet och ekonomisk utveckling. Men begreppen har olika dimensioner och användningsområden både i det praktiska utförandet och i politiken. Detta återspeglas till viss del i den förståelse av och kunskap om begreppens olika dimensioner som i dagsläget finns tillgänglig. Men kunskapen som idag ligger som underlag till exempel för utformningen av politikområden och insatser av olika slag präglas fortfarande till stor del av en relativt traditionell syn på entreprenörskap och företagande. Men intresset för att knyta entreprenörskap och/eller företagande till frågor som berör personer som står långt ifrån arbetsmarknaden eller till sociala områden mer generellt har ökat markant. Begrepp som socialt entreprenörskap eller socialt företagande hörs allt oftare i allmänna sammanhang, inom politisk debatt och även inom forskningen.

Det ökade intresset för entreprenörskap och företagande inom olika områden väcker också en rad frågor. Hur ser det här entreprenörskapet och företagandet ut? Vad har det för betydelse för de individer som på olika sätt berörs och för samhället? Och vad innebär det för utformningen av politiken inom de områden som berörs?

Den här studien syftar till att öka förståelsen för några av de frågor som aktualiseras av den här typen av diskussioner – nämligen frågor kring hur entreprenörskap och företagande kan bidra till att förhindra utslagning från arbetslivet eller underlätta in/återgången till arbetslivet. Utgångspunkten för studien är den Europeiska socialfondens insatser för att stärka ekonomisk och social sammanhållning genom att förbättra sysselsättningsmöjligheterna, främja en hög sysselsättning samt skapa fler och bättre arbeten. Europeiska socialfonden (ESF) instiftades 1957 och har sen 1995 finansierat projekt i Sverige. Centrala prioriteringarna inom ESF är:

- främjande av utbildning
- ökat deltagande på arbetsmarknaden av arbetslösa
- kamp mot social utslagning av missgynnade grupper, som till exempel människor med funktionshinder
- stödda insatser för jämställdhet mellan män och kvinnor
- icke-diskriminering

Som förvaltande myndighet för den Europeiska socialfonden identifierade ESF-rådet ett behov av lärande och strukturpåverkande arbete som är mer omfattande och långsiktigt än vad de enskilda projekten kan klara på egen hand. Därför har fem tematiska grupper inrättats för att ta fram och analysera projektresultat samt att säkerställa genomslag för dessa resultat på policynivå och/eller de aktörer som resultaten är avsedda för. Den här studien är genomförd inom ramen för den tematiska gruppen som har fokus på entreprenörskap och företagande.

Den tematiska gruppen *Entreprenörskap och företagande* ska belysa hur entreprenörskap och företagande kan förhindra utslagning från och underlätta in/återgång till arbetslivet. I projektet samverkar politiker, myndigheter, rådgivande aktörer, bransch- och intresseorganisationer, aktörer som själva driver projekt med detta fokus samt forskare. Projektet löper under 2009–2011 med eventuell förlängning i upp till två år.¹

Som grund för den tematiska gruppens arbete ligger de projekt som beviljats medel från Europeiska socialfonden under innevarande programperiod och som på olika sätt arbetar med entreprenörskap och företagande. Utifrån dessa projekt ska den tematiska gruppen, genom en interaktiv analys, dra lärdomar och genomföra strukturpåverkande aktiviteter.²

Inom ramen för den tematiska gruppen *Entreprenörskap och företagande* genomförs ett antal fältstudier för inhämta och analysera kunskaper om projekt med finansiering från Europeiska socialfonden och som på olika sätt arbetar med/lyfter fram entreprenörskap och företagande.³

Studiens syfte och grundläggande frågeställningar

Det övergripande syftet med den tematiska gruppen är att, inom ramen för Europeiska socialfondens målsättningar, dra lärdomar om hur entreprenörskap och företagande kan bidra till att förhindra utslagning från och underlätta in/återgång till arbetslivet samt att genomföra olika typer av strukturpåverkande aktiviteter inom området. Syftet med de fältstudier som genomförs inom ramen för den tematiska gruppen är att dra lärdomar från arbetet i socialfondsfinansierade projekt som på olika sätt arbetar med entreprenörskap och företagande. Det mer specifika syftet med den här studien är att bidra till kunskapsutvecklingen av hur projekt med kopplingar till social ekonomi/socialt företagande arbetar med entreprenörskap och företagande samt hur detta kan bidra till att förhindra utslagning från och underlätta in/återgång till arbetslivet.

1 För ytterligare information se www.tillvaxtverket.se/tematiskgrupp samt <http://temaef.wordpress.com>.

2 För ytterligare information se Tillväxtverket (2009a) samt Tillväxtverket (2009b)

3 Ytterligare information finns på www.tillvaxtverket.se/tematiskgrupp samt <http://temaef.wordpress.com>.

Studien baseras på sju socialfondsfinansierade projekt som alla har kopplingar till social ekonomi/socialt företagande. De är spridda över landet. Två av projekten är rikstäckande. Studien utgår ifrån grundläggande frågeställningar som på olika sätt tagits fram inom ramen för arbetet med den tematiska gruppen.⁴ Därutöver belyses frågeställningar som lyfts fram av projekten och/eller fältstudiens analysarbete.

Den främsta grundläggande frågeställningen är hur dessa projekt arbetar med entreprenörskap och företagande. Hur bidrar/arbetar man inom dessa projekt med entreprenörskap och företagande för att förhindra utslagning från och underlägga in/återgång till arbetslivet? Vilka metoder används? Hur ser arbets sättet ut? Och vad har det för effekter?

Hur ser villkoren ut för det entreprenörskap och företagande som man på olika sätt arbetar med inom projekten. Hur ser affärsmodellerna som utvecklas ut? Vad finns det för möjligheter och vad finns det för hinder för det entreprenörskap och företagande som utvecklas i projekten?

Vad betyder det entreprenörskap och företagande som utvecklas i projekten för enskilda individer? Hur ser relationerna till offentlig sektor (verksamhetsmässigt och resursmässigt) ut?

Hur kan, baserat främst på erfarenheter från projekten, entreprenörskap och företagande bidra till att öka arbetskraftsutbudet och förbättra möjligheterna för personer som riskerar att bli eller är arbetslösa? Hur relaterar projekten till ESF-rådets och andra offentliga eller privata aktörer som också arbetar med entreprenörskap, företagande, arbetsmarknads/sociala/ekonomiska frågor?

I nästa avsnitt redogörs för de utgångspunkter och referensramar som ligger till grund för studien. Därefter redogörs för den metod som använts. Projekten som studerats beskrivs i nästkommande avsnitt. Detta följs av två avsnitt där lärdomar från projektens arbete med entreprenörskap och företagande samt analys av dessa lärdomar presenteras. Slutligen följs detta av ett avsnitt med slutsatser och rekommendationer för fortsatt arbete

4 Se bland annat resonemang i Gawell, M. (2011).

Utgångspunkter och referensramar

Den tematiska gruppen *Entreprenörskap och företagande ser* ”entreprenörskap som ett förhållningssätt där kreativitet och handlingskraft kombineras för att finna nya lösningar, till exempel nya arbetssätt och nya sätt att organisera verksamheter. Företagande ses, utifrån gruppens perspektiv, som ett verktyg för att skapa arbetstillfällen. Det kan handla om egenföretagande, gemensamt företagande och sociala företag”.⁵ Denna formulering bygger på erfarenhet, kunskaper och ett ställningstagande om vad man vill lyfta fram. Kunskapsbasen för detta arbete är dock något brokig. Det finns mycket kunskap att hämta hos enskilda individer och aktörer av olika slag. Men den är inte alltid sammanhållen och konklusioner saknas i samtliga fall till viss del. Kunskaper har utvecklats på olika sätt till exempel genom egna erfarenheter från genomförande, genom att ta del av andras erfarenheter på ett mer eller mindre systematiskt sätt eller genom metodologiskt systematiska studier av olika fenomen. En del är uttalat, en del finns nedskrivet och annat är så kallad tyst kunskap. Alla dessa former är väsentliga för förståelsen av, i det här fallet, hur entreprenörskap och företagande kan bidra till att förhindra utslagning och underlätta in/återgång till arbetslivet. I den här studien ligger fokus framför allt på ett kunskapsbidrag baserat på de utvalda projektens arbete, den policykontext de omges av samt den systematiskt framtagna forskningsbaserade kunskapen inom området.

Entreprenörskap och företagande

Kunskapen om entreprenörskap och företagande har utvecklats kraftigt under de senaste decennierna. Fenomenen entreprenörskap och företagande belyses idag både av national- och företagsekonomer, sociologer, psykologer, kulturgeografer med mera. Det ses allt mer som ett etablerat forskningsfält av multidisciplinär karaktär.⁶

Begreppen är inte enkla att definiera och det finns en stående diskussion om vilka definitioner som ”är de rätta” eller om det överhuvudtaget går att slå fast ”korrekta” definitioner.⁷ Genom en begreppsanalys kan entreprenörskap härledas till de franska ”entre” och ”prendre” som tyder på att det handlar om att ”ge sig in i” och att ”uppfatta” eller

5 Tillväxtverket (2009a och 2009b).

6 Se ytterligare redogörelser i till exempel Landström, H. (2000).

7 Sexton och Landström (2000) samt Acs och Audretsch (2003).

”fånga”.⁸ Vidare associeras det med att ”skapa något nytt” genom en dynamisk förändringsprocess. Traditionellt exemplifieras det med att introducera nya produkter eller tjänster, öppna nya marknader, använda nya typer av resurser, utveckla nya sätt att producera eller organisera verksamheter.⁹ Ytterligare en väl spridd förståelse är att se entreprenörer som alerta organisatörer som tar till vara möjligheter.¹⁰

Företagande betyder, enligt Nationalencyklopedin, att ”utföra någon verksamhet av mer omfattande slag”. Men även vad gäller företagande finns olika synsätt, definitioner och uppfattningar om betydelse i litteraturen.¹¹ I olika sammanhang talas det även om de relaterade begreppen företag, företagare och företagsamhet, eller till och med om tåsig-för-samhet.¹²

I praktiken associerar vi i allmänhet begreppen till näringslivet och drift av mer eller mindre traditionella företag. Grundläggande modeller är också oftast baserade på en företagsekonomisk ”rationalitet” där generering av resurser kombineras med hushållning för nå en rimlig eller en lukrativ avkastning. Men den begränsningen är inte självklar och i flera fall omstridd både historiskt och i aktuell debatt. Adam Smith skrev i sitt första verk ”The Theory of Moral Sentiments” (1759) om sociala aspekter av företagandet och företagandets flerfacetterade bidrag i samhällsutvecklingen.¹³ En annan klassiker inom området, Joseph Schumpeter, pekade 1911 på att entreprenörskap var ett samhällsfenomen. Detta återkom han sedan till under 1940-talet.¹⁴

Forskningen visar också att entreprenörskap och/eller företagande inte enbart, eller till och med huvudsakligen, drivs av en ekonomisk rationalitet. Många drivs snarare av viljan att utveckla sina idéer om nya tjänster/produkter eller att få arbeta självständigt.¹⁵ Andra studier visar att företag också har olika ”omsorgsrationaliteter” till exempel för en ort, för att personal ska kunna behålla sina arbeten eller för utsatta grupper.¹⁶ Den ekonomiska realiteten för att kunna organisera och genomföra olika typer av verksamheter finns dock alltid med.

Under det senaste decenniet har vi sett en specialisering inom fältet så som till exempel fokus på teknikintensivt entreprenörskap, akademiskt entreprenörskap, entreprenörskap och kommersialisering, entreprenörskap och innovation, kvinnors företagande och så vidare.¹⁷ Näringslivets organisationer och ekonomisk rationalitet ligger till grund för stor del av forskningen och även politiken inom området. Särskilt tydligt har detta varit från mitten av 1990-talet till för ett par

8 Hjorth, Johannisson och Steyaert (2003).

9 Schumpeter, J. (1934).

10 Kirzner, I. (1973) samt Shane och Venkataraman (2000).

11 Se till exempel resonemang i Guillet de Monthoux, P. (1978).

12 Johannisson och Lindmark (1996) samt Westlund och Peterson (2008).

13 Smith, A. (1759).

14 Swedberg, R. (2000).

15 Se till exempel Tillväxtanalys (2010).

16 Se Sundin, E (2009).

17 För en översyn se till exempel Research on Entrepreneurship and Small Business (RENT).

år sedan. Under den här perioden betonades lönsamhet och företagandens finansiella bidrag till ekonomisk tillväxt. Därutöver erbjöds arbetslösa möjligheten att starta företag och då, under vissa villkor kunna göra det samtidigt som arbetslöshetsersättning erhöles. Dessförinnan hänvisades det till arbetsmarknadspolitiska målsättningar till exempel i småföretagspolitiken. Under senare år har åter kopplingarna mellan arbetsmarknadsfrågor och näringspolitiken uttalats allt tydligare bland annat i form av att långtidsarbetslösa kan erbjudas på så kallade arbetsintegrerande sociala företag ska kunna bidra till att integrera arbetslösa i arbetslivet.

Men även intresset för att relatera entreprenörskap och företagande till andra typer av sociala frågor har ökat markant under det senaste decenniet. Det märks bland annat av den allt vanliga användningen av begreppen socialt entreprenörskap, samhällsentreprenörskap och olika former av socialt företagande som vi ser både i Sverige och internationellt.¹⁸

Socialt entreprenörskap, socialt företagande och social ekonomi

I mitten på 1990-talet började begreppet socialt entreprenörskap användas främst i USA och i Storbritannien. Sociala entreprenörer tillskrevs entreprenöriella förmågor att lösa sociala problem för såväl individer som för samhället.¹⁹ Sen dess har användningen av begreppet ökat markant och spridit sig till stora delar av världen. Allt fler praktiker hänvisar till begreppet när de beskriver sig själva eller sina verksamheter. Kurser i socialt entreprenörskap blir allt vanligare på universitet/högskolor och allt fler forskare ger sig in i området.²⁰ Även politiker intresserar sig för det sociala entreprenörskapet. I ett tidigt skede var detta tydligast i USA och Storbritannien.²¹ Men numer diskuteras det i många länder och på vissa håll finns särskilda satsningar inom området (se utförligare diskussion senare i detta avsnitt).

Ytterligare ett begrepp som förekommer allt oftare är socialt företagande. Det finns nära kopplingar till detta begrepp och socialt entreprenörskap samtidigt som det också finns skillnader som i vissa fall har en begreppslig grund och i andra fall snarare har sin grund i hur och i vilka sammanhang som det har kommit att användas. Dels handlar entreprenörskap i grova drag om en dynamisk förändringsprocess medan företagande snarare syftar till sätt, eller former för organisering av aktiviteter. I praktiken framstår ytterligare en skillnad mellan de områden där begreppen vanligen förekommer. Fler företrädare som använder begreppet socialt entreprenörskap har ett språkbruk eller utgår ifrån tankemodeller som har sina rötter i en affärsbaserad företagsekonomi. Bland företrädare som använder begreppet

18 Se bland annat Gawell, M. (2006), Mair, Robinson och Hockerts (2006), Nicholls A (2006), Gawell, Johansson och Lundqvist (2009), .

19 Leadbeater, C. (1997) samt Dees, G. (1998).

20 Borzaga och Defourny (2001) samt Borzaga, Galera och Nogales (2008).

21 Palmås, K. (2000).

socialt företagande används snarare ett språk och tankemodeller som har rötter i kooperativa verksamheter där till exempel demokratiska strukturer för organisering framhålls.²²

Men i grund och botten handlar socialt entreprenörskap om ett socialt engagemang kombinerat med ett entreprenöriellt handlande.²³ Och ett socialt företagande handlar då om ett företagande som på något sätt relaterar till sociala frågor. Men hur detta görs och vilka former det tar sig uttryck i är inte självklara och det pågår i dagsläget en debatt på många olika nivåer. I dagsläget ser vi olika internationella strömningar som i något modifierade former även knyter an till olika nationella och i vissa fall lokala strömningar.²⁴ Det mer ”businessbaserade” anglo-amerikanska sociala entreprenörskapet och det mer kooperativt grundande sociala företagandet är två sådana strömningar även om det finns stora överlappningar och oklarheter kring gränsdragningar.²⁵

I samband med det ökade intresset för det här området har ytterligare begrepp kommit att användas. I flera fall har de kommit att användas för att föra fram specifika perspektiv. Samhällsentreprenörskap, publikt entreprenörskap, aktivistiskt entreprenörskap, företagande på ideell grund eller idébaserat företagande är några sådana exempel. Inom ramen för dessa begrepp finns tydliga kopplingar till lokal/regional utveckling, ideell/idéburen sektor eller civilsamhälle, relationer mellan det enskilda och det gemensamma samt olika typer av engagemang. Frågor kring engagemang och verksamheter grundade i sociala och andra typer av samhällsengagemang belyses också inom forskning om civilsamhället. Även detta område har utvecklats starkt under senare tid. Under 1990-talet gjordes kartläggningar av den ideella sektorn och analyser av bland annat sektorns sammansättning, ekonomi och verksamheter. Sektorns betydelse för demokratin och sektorns relationer till offentlig sektor belystes också.²⁶ Begreppen entreprenörskap och företagande blir också allt vanligare inom detta område.

Om det ”vanliga” entreprenörskapet och företagandet framför allt knyter an till näringslivet och näringslivsutveckling så knyter dessa begrepp lika mycket an till social utveckling och andra samhällsliga frågor. I och med att det rör sig om relativt nya begrepp så finns det en ovana att hantera dessa kombinationer till exempel i politiken och offentlig förvaltning. Men även om just begreppen socialt entreprenörskap och socialt företagande är relativt nya så är varken fenomenen eller det innehållsliga i området nytt. Olika typer av socialt engagemang kombinerat med entreprenöriellt handlande eller företagande har alltid funnits även om det tidigare uttryckts i andra ordalag. Poli-

22 Se mer utförlig diskussion in Gawell, Johannisson och Lundqvist (2009) samt Gawell, M. (2009).

23 Gawell, M. (2008).

24 Gawell, M. (2009).

25 För ytterligare information se till exempel EMES www.emes.org.

26 För ytterligare redogörelse se Pestoff, V. (1998), Amnå, E. (2005) samt Svedberg och Trägårdh (2006).

tiken och offentlig förvaltning har också på olika sätt förhållit sig till den här typen av initiativ och verksamheter – inom socialpolitiken, arbetsmarknadspolitiken, kulturpolitiken, näringspolitiken eller folk-rörelsepolitiken som numer benämns en politik för det civila samhället för att bara nämna några områden.

Med nära kopplingar till de framväxande områdena kring socialt entreprenörskap och socialt företagande, det som benämns social ekonomi. Social ekonomi har varit ett officiellt begrepp inom Europeiska unionen sen 1989. Inom EU definieras den sociala ekonomin som kooperativ, ömsesidiga bolag, föreningar och sociala företag. Även om EUs definition av den sociala ekonomin uttrycks i juridiska former så hänvisas det även till en förståelse av begreppet som företag/organisationer med allmännyttiga ändamål och inte ekonomisk avkastning som huvudsakligt syfte. 1998 föreslog en svensk arbetsgrupp som var tillsatt av Regeringen en liknande formulering: ”Den sociala ekonomin består av organiserade verksamheter som primärt har ett samhällligt ändamål och är organisatoriskt fristående från den offentliga sektorn”.²⁷ I praktiken framhålls också ofta demokratiska organisationsstrukturer med rötter i såväl Kooperationen och folk-rörelsetraditionen.

Den nuvarande svenska regeringen berör både entreprenörskap inom det civila samhället, den sociala ekonomins verksamheter samt arbetsintegrerande sociala företag.²⁸ De politiska insatserna är dock begränsade på just de här områdena och frågorna hanteras fortfarande på ett relativt fragmenterat sätt inom förvaltningen. Det ökade, eller i alla fall förnyade intresset för att engagera sig i de här typerna av verksamheter och även utveckla politiken som berör dessa frågor gör att det är än mer intressant med studier av de frågor som initiativ inom området möter. Det finns i dag en efterfrågan av ökad kunskap som underlag för en fortsatt utveckling.

²⁷ Inrikesdepartementet (1998).

²⁸ Regeringen (2009).

Metod

Den här studien utgår från en interaktiv och tolkande ansats. Empirin utgörs av ett urval av projekt med finansiering från Europeiska socialfonden och som identifierats som relevanta för tematiska gruppens arbete i den kartläggning som genomförts på uppdrag av Tillväxtverket.²⁹

Denna studie baseras på lärdomar från sju projekts arbete med entreprenörskap och/eller företagande. De har alla beviljats medel under 2008–2009. Grunden i studien är dokumenterad projektinformation och intervjuer samt observationer vid ett antal olika aktiviteter som genomförts inom ramen av projekten.

Intervjuer har genomförts utifrån ett semistrukturerat underlag. Detta innebär att grundläggande frågor har varit gemensamma vid alla intervjuer. Det innebär också att stort utrymme funnits för att identifiera och belysa frågeställningar genererade från projektens operativa perspektiv och enskilda erfarenheter. Studien har genomförts under hösten 2010–våren 2011. Den genomförs på uppdrag av den tematiska gruppen för entreprenörskap och företagande och är en del av det underlag som används för att dra lärdomar baserade på projekt som finansierats av Europeiska socialfonden.³⁰

Urval

Urvalet av de sju projekten har gjorts utifrån ett samspel mellan övriga fältstudier inom ramen för den tematiska gruppens arbete,³¹ uppdragstagarens specialkompetens samt sammansättningen inom ramen för en enskild fältstudie.

I projektportföljen ingår tre projekt från programområde 1 (kompetensförsörjning) och fyra från programområde 2 (ökat arbetskraftsutbud). Tre av projekten är av mer nationell karaktär. Övriga projekt är regionalt inriktade och väl spridda över delar av landet (dock ej heltäckande). Projekt i studien befinner sig mitt i projektarbetet förutom i ett fall. Det projektet avslutades under 2010.

29 Se utförligare diskussion i Gawell, M. (2011).

30 Den tematiska gruppens arbete finns beskrivet tidigare i rapporten samt på www.tillvaxtverket.se/tematiskgrupp samt <http://temaef.wordpress.com>.

31 Den tematiska gruppens arbete med insamling, systematisering och analys av underlag finns mer utförligt beskrivet i Tillväxtverket (2009a).

Alla projekt i studien berör socialt företagande och/eller social ekonomi i vid bemärkelse. Det innebär att urvalet inte är representativt för hela tematiska gruppens kartläggning av socialfondsfinansierade projekt som arbetar med entreprenörskap och företagande. Det finns däremot en variation och spridning i urvalet. Projekten som studerats är:

PO	Projekt	Projektperiod (start/slut)	Region	Projektägare	Budget (ESF/tot)	Soc. ek. verktyg*	Socialt företagande*	Coachning*
1	AGERA – kompetensförsörjning inom non-profit vård och social omsorg	2009-08-01 2011-07-30	Stockholm	Famna	5,7 milj/ 5,7 milj	1		
1	SOUL Sociala ekonomins Organisationer i Utveckling och Lärande	2009-02-02 2011-12-30	Alla	Arbetsgivarföreningen KFO	14,6 milj/ 14,6 milj	1		
1	Kreativa Hederliga Företagare	2009-01-01 2011-12-31	Alla	RIKS KRIS	10,3 milj/ 10,3 milj			1
2	Trappan	2008-05-01 2010-12-31	Mellersta Norrland	Aktivitetshus i Ramsele ek. förening	1,9 milj/ 6,6 milj			1
2	Kulturarvet – en väg till socialt företagande	2009-06-01 2012-05-30	Norra Mellansverige	Falu kommun	8,9 milj/ 22,2 milj		1	
2	Orangeriet	2008-12-01 2011-10-31	Östra Mellansverige	Östgöta coop center	19 milj/ 52,1 milj		1	
2	Effektivare vägar ut!	2009-01-02 2011-12-30	Västsverige	Coompanion Göteborgsregionen	6,5 milj/ 16,7 milj		1	

* Projekten enligt kategorisering i tidigare rapport (Gawell 2010). Projektet Trappans kategorisering är gjord inom ramen för denna studie.

Metod för insamling av material

Studien baseras på både skriftligt material, intervjuer och deltagande observationer. Materialet har i huvudsak samlats in under perioden september 2010 till mars 2011 och består av:

- Listor med projekt som beviljats medel från socialfonden (distribuerade under 2010 av ESF-rådets processtöd för strategisk påverkan och lärande SPeL).
- Projektens ansökningshandlingar.
- Information på projektbanken (www.esf.se).
- Annan dokumentation som funnits inom/producerats av projektet. Inom ramen för projektet har sammantaget fyra utvärderingsrapporter tagits fram. Dessa har också ingått som underlag i denna studie. I övriga projekt har sådana rapporter inte funnits att tillgå under tiden som studien genomförts.

Intervjuer med 14 personer verksamma inom projektet har genomförts. Alla utom en projektledare har intervjuats. I ett fall var projektledaren sjuk vid inbokat möte och två andra personer i ledande roller inom projektet intervjuades.

Deltagande observationer har gjorts i alla utom ett projekt. Vid de aktiviteter där deltagande observationer gjorts har ett 100-tal deltagare medverkat. I samband med de deltagande observationerna har samtal förts med grupper och även enskilda deltagare.

De personer som intervjuats har fått läsa den empiriska beskrivningen och i enstaka fall korrigerades faktauppgifter vad gäller antal deltagare eller liknande. I ett fall tillkom ytterligare aktiviteter och beskrivning av ytterligare händelser som påverkats projektets arbete.

Analys

Analysen har gjorts utifrån ett tolkande förståelseinriktad angreppssätt där dokument, intervjuer och observationer analyseras och relateras till annat kunskapsmaterial (inklusive teorier om entreprenörskap, företagande och social ekonomi relaterat till arbetsmarknads/sysselsättningsfrågor). Utgångspunkten har varit en analys av hur man i projekten arbetat med entreprenörskap och/eller företagande samt aspekter av detta som projekten lyfter fram.

Studien har också vid två olika tillfällen presenterats och diskuterats av den tematiska gruppen för entreprenörskap och företagande i linje med den interaktiva ansatsen. Tolkningar kan därmed ha påverkats av dessa samtal även om analysen är självständigt genomförd.

Projektet

Här följer en redogörelse av de projekt som ligger till grund för denna studie. En kort beskrivning av projektet som sådant följs av en sammanfattning av hur de arbetar med entreprenörskap och/eller företagande samt centrala lärdomar som företrädare för projekten lyft fram. Lärdomarna berör såväl möjligheter som hinder för utvecklingen av verksamheterna, som möjlighet och svårigheter relaterat till övergripande arbetsmarknadsmålsättningar.

AGERA Kompetensförsörjning inom non-profit vård och social omsorg

Projektet är ett kompetensförsörjningsprojekt (PO1). Det riktar sig till ca 200 chefer verksamma inom Famnas Stockholmsbaserade medlemsorganisationer. I projektet framhålls att kompetensförstärkningen hos dessa chefer möjliggör tillväxt för den ideella sektorns vård och omsorgsorganisationer.

Syftet är att stärka ledarpersonalens kompetens för att dessa bättre ska klara av sina chefsroller och de krav som strukturförändringen inom vård och omsorg ställer på bland annat ett något annat ledarskap och affärsmannaskap. Utbildningen är baserad på en tidigare förstudie där medlemsorganisationerna identifierat ett behov av kompetensutveckling med fokus på ledarskap och affärsmannaskap relaterat till dagens villkor för non-profit vård och omsorg.

I utbildningen kopplas affärsmannaskap bland annat till upphandlingar och valfrihetssystem, brukarmedverkan och opinionsbildning samt ledarskap i förändring och krisberedskap. Hela tiden med utgångspunkt i non-profit vård och social omsorg. Både aktuella strukturförändringar, ram- och regelverk som styr verksamhetsområdet, chefs/ledarskapsroller och strategisk planering tas upp i utbildningen. Även jämställdhet, integration och tillgänglighet belyses.

Utbildningen är framtagen och genomförs i samverkan mellan Famna och Ersta Sköndal högskola. Utbildningen består av två moduler som sammantaget motsvarar 15 högskolepoäng (hp). Innehållet baseras på såväl praktiska som teoretiska kunskaper.

Organisationen Famna, Riksorganisationen för vård och social omsorg utan vinstintresse med drygt 40 medlemsorganisationer, är projektägare. Ersta Sköndals högskola är genomförare. Famna medverkar även i själva genomförandet.

Projektet löper under perioden 2009-08-01 till 2011-07-30. Totala projektbudgeten är 5,7 miljoner kronor och är helt finansierad genom ESF-medel.

Projektets arbete med entreprenörskap och/eller företagande

Entreprenörskap och företagande berörs framför allt på två sätt i utbildningen. Dels handlar det om att utveckla organisationernas affärsmässighet utan att frånga den specifika non-profit och ideella sektors roll(er) inom vård och omsorg. Dels handlar det om en orientering till aktuella strukturförändringar och därmed den aktuella utvecklingen av marknaden som dessa organisationer verkar på – åter igen kombinerat med ett non-profit perspektiv.

Affärsutveckling och ett non-profit företagande

Famnas medlemsorganisationer hänvisar till de förändrade kraven på organisationer verksamma inom vård och omsorg där en ökad konkurrensutsättning, och inte minst formerna för och de kriterier som sätts upp i samband med detta, medför krav på att verksamheter arbetar mer affärsmässigt. Detta är en omställning för ideella organisationer som tidigare snarast utgått från människors behov som inte tillgodosetts på annat sätt i samhället.

Samtidigt framhålls värdet av idé- och värdegrundsbaserade verksamheter både med tanke på drivkraft för personal och medlemmar/brukare/klienter/patienter (olika begrepp används av olika organisationer) och som alternativ till verksamheter där vinstintresse är främsta drivkraften. Den ideella sektorns roll som opinionsbildare och former för inflytande framhålls också. Vissa av de deltagande organisationerna är medlemsbaserade brukarorganisationer där opinionsbildning är centrala verksamheter. Andra deltagande organisationer drivs i stiftelseform med andra rutiner för inflytande.

Särskild uppmärksamhet ges åt kompetensutveckling vad gäller strategisk planering och kunskaper om aktuella ramverk inom deltagarnas verksamhetsområde samt reflektion och översyn av ledarskapsroller där affärsmässighet kombineras med idé- och värdegrundsbaserade verksamheter.

Anpassning till aktuell marknadsutveckling inom vård och omsorg

Ideella organisationer inom vård och omsorg har tidigare drivit verksamheter som kompletterat offentligt driven vård och omsorg. Denna roll har kombinerats med opinionsbildning. Intresset för den ökade konkurrensutsättningen av offentlig verksamhet har varit stort bland dessa organisationer. Samtidigt så har formerna för denna konkurrensutsättning varit ovana för organisationerna. Upphandlingar och anbuds-kriterier har i stor utsträckning visat sig gynna stora vinstdrivande organisationer. Små organisationer/företag, vilket många av organisationerna som deltar i projektet är, har saknat kompetens och resurser att lämna anbud. Många har också upplevt det svårt att svara

upp mot den storskalighet som ofta efterfrågats. Valfrihetssystemen såsom LOV har välkomnats även om underlag för slutsatser om betydelsen bland annat för dessa organisationer än så länge är knapphändiga. Nya krav på dokumentation, kvalitets- och evidensredogörelser bidrar till behovet av en kontinuerlig kompetensutveckling.

Inom projektet framhålls möjligheterna med att deltagande organisationer, både genom sin variation av idémässiga värdegrunder och som alternativ till vinstdrivande företag, kan bidra med en mångfald inom vård och omsorgsområdet.

En akademisk utbildning där praktik och teori möts

I förarbetet till projektet identifierades de ökade kompetenskraven, inklusive krav på formell utbildning och även högskolepoäng, för personal i verksamheter inom vård och omsorgsområdet. Därav samarbetet med Ersta Sköndal högskola. Samarbetet medför också att utbildningen knyter an både till organisationers erfarenheter och till ett erfarenhetsutbyte samt till en forskningsbaserad kunskap. Projektet har också ett uttalat syfte att denna utbildning för ideella sektorns chefer kontinuerligt ska kunna erbjudas organisationer, kooperativ och andra intresserade aktörer.

SOUL Sociala ekonomins organisationer i utveckling och lärande

SOUL är ett kompetensutvecklingsprojekt (PO₁) för anställda inom den sociala ekonomin. SOUL ska bidra till att den sociala ekonomins organisationer med bibehållna värdegrunder blir mer affärsmässiga. Utbildningar genomförs i samtliga regioner i Sverige.

Projektet syftar till att göra den sociala ekonomins anställda mer anpassningsbara inför omställningar och utgöra ett starkt instrument för morgondagens krav och möjligheter, samt finna gemensamma strategier från alla aktörer verksamma inom den sociala ekonomin gällande arbetet med landsbygdsutveckling, sysselsättning och företagande.

Den övergripande målsättningen är att den sociala ekonomins stödstrukturer stärks både regionalt och nationellt för att fortlöpande kunna bidra med kompetensutveckling för anställda inom den sociala ekonomin. Denna målsättning konkretiseras med inriktning på 1) regional kompetensutveckling, 2) nationell samverkan för kompetensutveckling och 3) transnationellt utbyte. Projektet har därmed två dimensioner: Att genomföra utbildningar för att höja kompetensen för deltagarna samt att utveckla strukturerna för kompetensutveckling inom sektorn.

Projektet når över 150-talet organisationer inom den sociala ekonomin. I vissa fall rör det sig om regionala/lokala organisationer tillhörande samma paraplyorganisation. Deltagarna i utbildningarna kommer från ett flertal av dessa organisationer både från ideell sektor

och från Kooperationen. Arbetet är decentraliserat och baseras på regioner som representeras av regionala koordinatörer. Regionerna har varit med om att utforma kompetensutvecklingsinsatserna och de bestämmer själva vilka utbildningar som ska genomföras i just deras region. Många av de deltagande organisationerna arbetar på olika sätt med grupper som står utanför arbetsmarknaden.

Utbildningar som genomförts är Omvärldsanalys, Värdegrund som bas för affärsutveckling, Affärsmässighet med bibehållen värdegrund, Organisationssamverkan, Organisationsutveckling, Styrelseakademi för kvinnor, Social Return on Investments (SROI) samt Regionala spelregler och överenskommelser.

Arbetsgivarföreningen KFO Service AB är projektägare. I styrgruppen sitter KFO (två representanter), Coompanion (tre representanter från olika regioner), Forum för frivilligt socialt arbete, Hela Svenska Leva, SLUP (Stockholms läns utvecklingspartnerskap för den sociala ekonomin), Röda korset samt Sveriges Kommuner och Landsting. De sistnämnda har en representant vardera. Projektledaren kommer från Coompanion och rekryterades i samband med projektstart.

Projektet löper under perioden 2009-02-02 till 2011-12-30. Totala projektbudgeten är 14,6 miljoner kronor och är helt finansierad genom ESF-medel.

Projektets arbete med entreprenörskap och/eller företagande

Inom SOUL berörs i huvudsak två aspekter av entreprenörskap/företagande även om dessa begrepp inte används specifikt. Det tydligast uttalade är målsättningen att förbättra den sociala ekonomins förmåga att starta och driva affärsmässig verksamhet. Den andra aspekten är att detta ska göras med sociala ekonomins/organisationernas värdegrund som utgångspunkt, det vill säga affärsmässighet på idéburen grund.

Värdegrundsbaserad affärsutveckling

Som utgångspunkt för affärsutvecklingen inom projektet ligger en värdegrund som till stor del delas av deltagande organisationer. Delaktighet och demokratiska arbetssätt/sturkturer, samhällskontext och ansvar, sociala- och/eller samhälleliga målsättningar är honnörsord som genomsyrar diskussionen på olika sätt. Detta kombinerat med en organisatorisk självständighet från offentlig sektor, ofta i form av föreningar, kooperativ, stiftelser eller liknande. Dessa aspekter har djupa rötter inom området som under de senaste 25 åren många gånger kallats den sociala ekonomin i Sverige. Värdegrunden har även djupa rötter i folkrörelsen och Kooperationen och även en spridning, med viss variation, framför allt inom Europa.

Affärsutvecklingen som lyfts fram inom SOUL tar vara på, tydliggör och sätter denna värdegrund i relation till framför allt en utvecklad

affärsmässighet, men också till sökandet efter nya välfärds/samhällsmodeller.

Synliggörande av värdegrund och kultur, tydliggörandet av strukturer som samverkar med kulturen samt förhandlingar om prissättning som bygger på en självkänsla och mod att ta betalt för det som är värdefullt präglar innehållet i affärsutvecklingen.

Lärande och utbildningar med fokus på verktyg för affärs- och verksamhetsutveckling

Delaktighet har även genomsyrat projektets arbete med att identifiera vilka utbildningar som ska erbjudas. Redan under denna fas, och sedan även under själva utbildningsaktiviteterna, ingår ett lärande organisationer emellan. Många av organisationerna har inte några andra självklara arenor för att mötas, i alla fall inte samma arenor. Enigheten om vilka utbildningar som ska genomföras inom ramen för projektet har varit relativt stor. Den decentraliserade formen medger även en flexibilitet och viss variation.

En konsult med stor erfarenhet av ledarskap, affärsutveckling och värdefrågor har anlåtats för att hålla kurserna om just värdegrundsbaserad affärsutveckling. Behovet av att kunna utveckla och redovisa vad olika verksamheter har för inverkan har lyfts fram. En metod, Social Return on Investment (SROI), som fått viss internationell spridning under de senare åren, har valts ut. Ett svenskt material har tagits fram och ligger till grund för kurser på olika nivåer. Under 2011 kommer denna metod appliceras på några verksamheter som framöver kommer att kunna fungera som exempel för andra intresserade.

Utbildningarna är kostnadsfria för organisationer som deltar i SOUL-projektet. Men trots detta har det under vissa perioder varit lite svårt att få fullt deltagande. Många uppger intresse men en del har senare haft svårt att fullfölja, ofta med hänvisning till tidsbrist. Det framkommer i diskussionerna att det finns en viss ovana inom organisationerna att på ett systematiskt sätt inkludera kompetensutveckling för anställda eller en strategisk utveckling av strukturer för kompetensutveckling som till exempel relaterar till akademi och den ökade tillgången på forskning inom detta område. Dessa frågor berörs till viss del i pågående arbete med att ta fram rekommendationer från projektets arbete.

Nätverkande och mobilisering i den sociala ekonomin

Projektet karaktäriseras av ett brett nätverkande även om de flesta regionala koordinatörerna är knutna till Coompanion. Flera deltagare lyfter fram denna bredd som mycket stimulerande och utvecklande. Även om det finns stora skillnader så finns en gemenskap i grundläggande värden såsom öppenhet, delaktighet och demokrati och empowerment. Flera upplever också likheter i de villkor och strukturer som omgärdar den dagliga verksamheten.

Projektet för därmed också med sig en brett förankrad mobilisering av aktörer inom den sociala ekonomin. Det är just begreppet den sociala ekonomin och dess föreningar, kooperativ, stiftelser eller liknande organisationer, som man i projektet relaterar till. Detta knyter an till frågeställningar som diskuteras vidare i senare avsnitt.

I nätverksdiskussionerna framkommer flera gånger att aktörerna även är engagerade i lokala/regionala utvecklingssammanhang. En del med inriktning på praktiskt genomförande och en del med inriktning på mobilisering av just den sociala ekonomin. Vissa individer arbetar politiskt med dessa eller liknande frågor (dock ej på uppdrag/som representant för SOUL). Företrädare för olika partier är därmed aktiva inom projektet. Dessa representerar partier från båda regeringsblocken.

Kreativa hederliga företagare

Projektet ska genom utbildning, coachning, mentorskap och nätverksetablering vidareutveckla de anställda inom KRIS-föreningar i Sverige och erbjuda dem möjligheter att bli företagare inom den sociala ekonomin. Projektet är finansierat inom programområde 1 (kompetensförsörjning). Deltagarna kommer från KRIS-föreningar över hela landet. De tillhör själva en målgrupp som har svårt på arbetsmarknaden (till skillnad från övriga kompetensförsörjningsprojekten i denna studie).

Projektet syftar främst till konkreta samhällsvinster genom utbildning, kompetensutveckling, socialt företagande och entreprenörskap i en målgrupp som har det svårt på arbetsmarknaden, kompetensutveckla anställda inom KRIS så att de fungerar som motivatorer, eldsjälar, entreprenörer eller liknande för kommande start och drift av företag samt att samt sprida kunskaper inom olika samhällsgrupper.

Målsättningen är att erbjuda och genomföra en utbildning där deltagarna utvecklar det entreprenöriella hantverket samt förmedlar de inre och yttre redskapet som krävs för att driva företag.

Under 12–13 veckor, utspridda över nästan ett års tid, träffas deltagarna i Rättvik för utbildning. Däremellan är de verksamma hemma i respektive KRIS förening. Två kullar har avslutat sin utbildning. En tredje kull avslutar sin utbildning våren 2011 och den fjärde kullen under hösten 2011. Det grundläggande upplägget justeras något mellan kullarna utifrån gjorda lärdomar. Utbildningsveckorna består av lektioner, övningar samt individuell och gruppbaserad coachning. Flera av lektionerna leds av konsulter med olika specialkompetens inom såväl företagande som personlig utveckling. Utbildningen kommer sammantaget ha erbjudits ett 60-tal personer inom KRIS. Ytterligare medlemmar inom KRIS verkar som coacher och flera andra medverkar i att utveckla samspelet mellan utbildningen och hemmaföreningarna.

Föreningen KRIS (Kriminellas Revansch i Samhället) är projektägare. Utbildningen genomförs i huvudsak i Rättvik, Dalarna. Deltagarna kommer från hela landet och är alla medlemmar och anställda inom KRIS. Många anställningar inom KRIS är knutna till lönebidrag eller liknande.

Projektet löper under perioden 2009-01-01 till 2011-12-31. Totala projektbudgeten är 10,3 miljoner kronor och är helt finansierad genom ESF-medel.

Projektets arbete med entreprenörskap och/eller företagande

Projektets består av en entreprenörskapsutbildning som karaktäriseras av både personlig utveckling/coachning och grundläggande inblick och träning i företagande med fokus på socialt företagande med syfte att hjälpa sig själv och andra. Utbildningen genomsyras av KRIS grundläggande livsstil; hederlighet, drogfrihet, kamratskap och solidaritet.

Entreprenörskap på individ- och på företagsnivå

I utbildningen är det tydligt att entreprenörskapet både har ett individuellt fokus – att bli och kunna vara en hederlig företagare. En modul av kursen är inriktad på motivation och personlig utveckling. Denna modul knyter an till olika former av terapi såsom anti-drogprogram eller liknande som många deltagare arbetar med parallellt. Utbildningen är dock inte en ersättning för andra former av personlig utveckling. Denna modul vilar på erfarenheter som byggts upp inom KRIS och på KRIS livsstil. Denna modul knyter också hela tiden an till entreprenörskap i form av förenings- eller företagsutveckling.

Det sistnämnda, entreprenörskap i form av start eller utveckling av någon form av företag, är fokus på den andra stora modulen i utbildningen. I denna modul ingår grundläggande insyn i entreprenörskapets och det sociala företagandets praktik, marknadsföring, försäljning, affärsplanering, redovisning, regelverk, organisering samt företagandets dynamik och ledarskap. Det sociala företagandet är centralt men det finns hela tiden öppningar för ett mer ”vanligt” företagande på kommersiell grund.

Ett entreprenörskap för att hjälpa sig själv och andra

Deltagarna i utbildningen, KRIS medlemmar, har egna erfarenheter av kriminalitet och i många fall missbruk. Medlemskapet i KRIS är ett stöd för de som vill bryta en destruktiv livsstil. Kreativa Hederliga Företagare är ett steg att förstärka möjligheterna att långsiktigt utveckla en konstruktiv livsstil till gagn både för sig själv och för andra. Ett entreprenörskap med inriktning på utveckling av etablerade och nya verksamheter inom KRIS eller verksamheter som i på sikt eller från början drivs utanför KRIS regi kan kopplas både till ett så kallat intraprenörskap eller entreprenörskap i mer traditionell bemärkelse.

Kopplingen till att både utveckla ett entreprenörskap som ”hjälper en själv” genom möjlig försörjning och samvaro, till att utveckla verksamheter som även ”hjälper andra” är väl förankrat i KRIS livsstil. Det är också ett sätt att ta vara på styrkor, i det här fallet en egen erfarenhet både av destruktiva livsstilar men framför allt av vägen till ett hederligt och drogfritt liv med kamratskap och solidaritet.

Utbildning och praktiska övningar

Utbildningen knyter hela tiden an till entreprenörskapets praktik och därigenom indirekt till bakomliggande teorier. Till utbildningsmodulerna tillkommer även praktik och tillämpade övningar. Detta ger en god förståelse och i viss utsträckning utveckling av kontaktnät i kombination med en närhet till eget handlande. Ett konkret företagande (”på riktigt”) ingår dock inte i utbildningen.

Flera av deltagarna vill vid avslutad utbildning också ”företaga på riktigt”, dvs gå vidare med några av idéerna man arbetat med under utbildningen alternativt utveckla andra idéer. De har då viss tillgång på konsultation genom de som undervisat på utbildningen. Diskussioner om möjliga former för ett fortsatt utvecklingsarbete vad gäller konkreta företagsstarter förs inom projektet.

Projekt Kuling

Projektet Kuling syftar till att, genom utvecklat partnerskapsarbete, bygga upp sociala företag. Projektet utgår från Kulturarvets verksamhet i Falun. Genom detta skapas nya vägar in på arbetsmarknaden för människor som av olika anledningar står utanför arbetsmarknaden.

Kulturarvet i Falun har närmare 30 års erfarenhet och kunskap av förebyggande vård och registrering av kulturhistoriska föremål. Tillsammans med konservatorer och specialister har skonsamma vårdprogram för textil, järn och trä tagits fram. Verksamheten vänder sig såväl till privatpersoner som till museer och kyrkor i hela Sverige. Verksamheten drevs tidigare av Nordiska museet. För närvarande är kommunen huvudman men tanken är att verksamheten ska stå på egna ben 2012. Alla verksamma, förutom en samordnare, har någon form av lönestöd.

Projektets målsättning är att skapa minst tre nya sociala företag, minst 20 nya anställningar, minst 50 nya praktikplatser och minst 20 medarbetarplatser i sociala företag. Därtill är målsättningen att engagera minst 180 personer utanför den ordinarie arbetsmarknaden i projektets process, utbilda minst 15 personer i partnerskapets organisation samt att minst 200 tjänstemän och politiker har fått information kring socialt företagande. Målsättningen är också att skapa ett företagsnätverk som kan ge ytterligare möjligheter till arbete för personer som tidigare varit arbetslösa.

Verksamheten för deltagarna består både i dagligt arbete i verksamheten, enskilda samtal och särskilda utbildningsinsatser. Egenmakt

för både kvinnor och män – allt ifrån att göra sin röst hörd/bli lyssnad på till kunskaper om organisering samt utveckling av strukturer för att möjliggöra en verksamhet som både är lönsam och bra för individen, genomsyrar utbildningarna. Kurser för alla och fördjupad utbildning för särskilt intresserade i socialt företagande ingår också i verksamheten. Utbildningarna genomförs av konsulter i nära samverkan med projektledning och Kulturarvets verksamhetsledning. Efter drygt ett år har åtta personer anställts och ytterligare 54 personer genomgått utbildning. Ytterligare personer har nåtts av information och kortare utbildningsinsatser.

Projektet löper under perioden 2009-06-01 till 2012-05-30. Falu kommun är projektägare. Arbetsförmedlingen Falun, Försäkringskassan Falun, Coompanion Dalarna och Kulturarvet är samarbetspartners.

Total projektbudget är 22,2 miljoner kronor varav 8,9 miljoner beviljat ESF-stöd. Arbetsförmedlingen Falun, Falu Kommun, Finsam Falun och Försäkringskassan Falun är medfinansierare.

Projektets arbete med entreprenörskap och/eller företagande

Utveckling av socialt företagande som ett verktyg är centralt i projektet både vad gäller syfte/målsättning och i själva verksamheten. Arbetet med entreprenörskap och företagande består i själva verket av olika dimensioner som till viss del även har olika fokus. Idéer om arbetsintegrerande sociala företag ligger till grund för projektet. I det ingår även en tilltro till möjligheterna med ett ekonomiskt självbärande företagande som verktyg för rehabilitering och integrering på arbetsmarknaden.

Därutöver kan entreprenörskapet kopplas till den individuella nivån samt både en utveckling av affärsmässigheten i Kulturarvets verksamhet, utveckling av andra möjliga verksamheter som kan bli självständiga sociala företag, utvecklat samarbete med andra etablerade företag som kan erbjuda praktikplatser och en gryende utveckling av (affärs)modeller kopplade till rehabilitering och/eller andra arbetsmarknadsinsatser.

Kurser i socialt företagande ingår för alla deltagare. Dessa genomförs i samverkan med Vuxenskolan. Fördjupad utbildning för särskilt intresserade på samma tema ingår också i projektets verksamhet. Denna utbildning genomförs i samverkan med Coompanion Dalarna.

Med fokus på anställda och projektdeltagare

Det finns flera drivkrafter och intressen bakom projektet. Den som genomsyrar det dagliga arbetet är att ge människor som stått utanför arbetsmarknaden av olika anledningar en bra miljö för att verka och växa. ”Många mår bra här! Många upplever att det är meningsfullt!”, säger projektledaren med värme och övertygelse.

Projektledaren är personalvetare och har en lång erfarenhet av rehabiliteringsutredningar inom arbetsmarknadsområdet. I den rollen

såg, och ser, hon ett stort behov av *bra* arbetsplatser för rehabilitering och i vissa fall långsiktiga lösningar. Hon delar många andras tilltro till att arbetsintegrerande sociala företag, och även företag med socialt engagemang, kan erbjuda detta.

Vad menas då med *bra*? En arbetsplats där människor känner sig välkomna, där det som fungerar tas till vara och utvecklas, där man utvecklas och klarar av att göra olika saker. En del av de anställda/projektdeltagarna har någon form av diagnostiserad funktionsnedsättning. Flera odiagnostiserade fall anses. Men inom projektet är det viktigt att en funktionsnedsättning ”upphör” när man kliver över tröskeln och att miljön/verksamheten möjliggör för individen att kunna delta i arbetet. Här upplevs en svårighet med gällande regler där diagnostiserade funktionsnedsättningar i flera fall är ett villkor för stöd till anpassning.

En stegvis utveckling av affärsmässighet och affärsmodeller

Det sker idag en stegvis utveckling av affärsmässighet dels i Kulturarvets verksamhet. Tidigare när verksamheten sorterades under Nordiska museet fanns inte några uttalade lönsamhetskrav. Detta håller nu stegvis på att förändras. Förändringen är inte självvald och inte heller något som man gör från ena dagen till den andra. Ett affärsmässigt tänkande måste utvecklas. Likaså marknadsföring, tjänste/produktutveckling och prissättning.

Inom projektet samverkar man också med andra verksamheter som på sikt kan bli sociala företag. Även där utvecklas en affärsmässighet och affärsmodeller bit för bit både vad gäller produktion/försäljning av olika slag och utveckling av affärsmodeller där rehabilitering/arbetsmarknadsinsatser ingår. I dagsläget, när ungefär halva projekttiden gått, finns det idéer kring sådana affärsmodeller. Det är dock för tidigt att visa på konkreta exempel.

Att vara och bli entreprenör

Precis som i många andra fall så banar detta projektet med fokus på arbetsintegrerande sociala företag ny väg. Intressen bakom, involverade aktörer och den dagliga verksamheten spänner över arbetsmarknads/sociala området och de ”traditioner” som råder där samt företagande/näringslivsutveckling och de ”traditioner” som råder inom detta område. I detta fall rör det sig även om en omställning av en verksamhet som tidigare drivits offentligt och snarast sorterat inom kultursektorn. Precis som för många andra projekt av mer gränsöverskridande karaktär innebär detta att själva vara entreprenörer i en omvärld som ännu inte är helt på det klara med vad detta innebär eller hur man själv ska förhålla sig detta och varandra. Tidigare roller och relationer förändras – nya håller på att skapas. Detta tar tid och engagemang. Ibland är det inspirerande och ibland utmanande.

Skapandet av nya roller, mer eller mindre uttalade förhandlingar om villkor, ett ständigt inslag av vidareutveckling där möjligheter ska

omsättas i praktiken och där kraven på leverans ständigt måste tillgodoses är en del av entreprenörskapet. Entreprenörskapet är på många sätt en kreativ process. Men kreativitet utesluter inte frustration. Och entreprenörskapet medför inte i sig själv trygga strukturer/miljöer som en del av deltagarna har behov av. Sådana strukturer/miljöer måste skapas. Det finns i projektet en viss oro för hur detta framöver ska hanteras för att på bästa sätt gagna möjligheterna för projektdeltagarna i första hand och på sikt även för andra att få utveckla ett förhållningssätt och även arbetssätt efter var och ens förmåga. Ofta framhålls att människor i det arbetsintegrerande sociala företaget får arbeta till 100 procent av sin förmåga. I projektet ser man, utifrån den målgrupp man vänder sig till, även behov av att utveckla paralleller vad gäller entreprenöriellt skapande och ansvar för en kontinuerlig vidareutveckling av verksamheten.

Det finns i projektet en stor tilltro till att arbetsintegrerande sociala företag, och även företag med socialt engagemang, kan bidra på ett positivt sätt för att integrera långtidsarbetslösa på arbetsmarknaden och till viss del även vidga arbetsmarknaden för personer som även långsiktigt behöver en viss anpassning. Den entreprenöriella resan ses, både för projektets del och för deltagarna, som positiv och givande om än inte helt enkel. Affärsutveckling, framför allt med kopplingar till värderingar och modeller inom den sociala ekonomin, är av stor vikt och till stor del kanaliserad till utbildningsinsatser i projektet. Möjligheter för den här typen av affärsutveckling lyfts fram, men inte i form av en tilltro till storslagna överskott. En utmaning som lyfts fram är möjligheter att, både inom ett ESF-finansierat projekt som detta och i framtida sociala företag, möjliggöra en arbetsintegrering för de personer som står längst bort ifrån arbetsmarknaden. Projektmässigt medför sådana försök en risk då arbetsinsatsen för att nå och stötta är hög, närvaro ofta låg och därmed problematisk för beräkning/redovisning av medfinansiering.

Trappan

Syftet med projektet är att föra deltagarna närmare arbetsmarknaden, stärka och utveckla individens egen kraft samt att finna nya och otraditionella lösningar där deltagarnas egna resurser, kompetenser, erfarenheter, idéer och kreativitet tas till vara. Syftet är vidare att minsta deltagarnas isolering och passivitet och därigenom minska risken för ohälsa samt verka för livsstilsförändringar. Projektet syftar också till att lyfta fram myndigheters samhällsansvar för utsatta grupper.

Projektet har sin grund i en nationell studie som Röda Korset genomförde för att kartlägga de mest utsatta grupperna i lokalsamhällen. Man fann bland annat att personer med psykiska funktionsnedsättningar och långtidsarbetslösa var utsatta. Detta ledde till en diskussion bland annat om psykiatri inom kommunen och en förstudie kring möjliga insatser genomfördes. Utvecklingsarbetet som sattes igång ledde bland annat till bildandet av ett aktivitetshus *Aktus*. Röda

Korset i Ramsele har varit drivande utvecklingsarbetet och är fortfarande aktiva även om Aktivitetshuset nu står på egna ben i form av en ekonomisk förening. Aktivitetshuset Aktus utsågs 2008 till Årets kooperativ i Västernorrland.

Verksamheten vänder sig till vida målgrupper som står långt ifrån arbetsmarknaden i åldrarna 16–65 år. Orsakerna till varför personerna står långt ifrån arbetsmarknaden är många och gruppen är allt annat än homogen. Deltagarna söker sig till Aktus på egen hand eller via arbetsförmedlingen, försäkringskassan, samordningsförbundet eller kommunerna. För varje deltagare upprättas en överenskommelse med respektive myndighet. Omfattning, tidsplan och målsättning med deltagandet i Aktus verksamhet varierar från person till person. Projektets målsättning att nå 50 deltagare nåddes på ett tidigt stadium och reviderades. För närvarande har Aktus ett 30-tal deltagare.

Verksamheten består av arbetsplatsträning som både inkluderar delar av arbetet med företagandet, att driva den ekonomiska föreningen och en individuell coaching. Därutöver driver Aktus verksamheter med inriktning på allfix, snickeri, skog, betong och syverksamhet. Flera av deltagarna gör praktik på olika arbetsplatser på orten samtidigt som de får coaching genom Aktus.

Det ESF-finansierade projektet är nu avslutat och den ekonomiska föreningen går vidare utan projektbidrag. Det finns en tillförsikt och kalkyler som visar på en långsiktighet även om ingen företagares framtid är säker.

Aktivitetshus i Ramsele ekonomisk förening är projektägare. Projektet löper under perioden 2008-05-01 till 2010-12-31. Total projektbudget är 6,6 miljoner kronor varav 1,9 miljoner beviljat ESF-stöd. Medfinansierar är Allmänna arvsfonden (tidigt i projektet), Arbetsförmedlingen Sollefteå, Individ och familjeomsorgen. Samverkan med Kriminalvården har tillkommit under projektetiden.

Projektets arbete med entreprenörskap och/eller företagande

Arbetsintegrerande socialt företagande ses både som en metod som ger möjligheter för personer med funktionsnedsättningar och/eller arbetslöshet att må bättre samtidigt som det ses som ett möjligt verktyg för utveckling av samverkan mellan myndigheter och lokala initiativ.

Eldsjälar och kompetens

I projektet kombineras insatser av eldsjälar och kompetens av olika slag. Röda Korset har varit drivande under hela arbetet och är fortsättningsvis också engagerade för utsatta människor på orten – och därigenom även Aktus.

Engagemanget för personer som har varit långtidsarbetslösa eller sjukskrivna delas av anställda inom Aktus. En person kombinerar detta med kunskaper om och erfarenheter från affärsutveckling och företagande. En annan person kombinerar engagemanget med kun-

skaper om och erfarenheter från socialt arbete framför allt med inriktning på arbetsrehabilitering bland annat inom Arbetsförmedlingen. Det medför inte bara kunskaper generellt utan även praktiskt kunnande om rutiner, principer och regelverk samt upparbetade kontaktnät. Det rör sig både om uttalad och så kallad tyst kunskap.

Uppslutning och samverkan

I glesbygden är det, trots långa avstånd i mil mätt, nära till de olika aktörerna. Det finns också en medvetenhet om att samverkan behövs för den gemensamma utvecklingen. Detta gör att det finns en relativt god uppslutning. Det är till exempel inte något större problem att få till praktikplatser på företag och i olika typer av organisationer. Även om viss tveksamhet har uttryckts av vissa företag som befarat konkurrens från Aktus har en förståelse vuxit fram där de ser Aktus verksamheter som komplement till annat lokalt företagande.

Hittills har man inom projektet och Aktus framför allt arbetat på hemmaplan. Nu ser man dock behovet av ett vidgat nätverkande för en fortsatt utveckling både vad gäller vidareutvecklingen av arbetsmetoder som främjar deltagarna och även för en fortsatt affärsutveckling i en riktning som även framöver sätter deltagarna i fokus.

Människorna i fokus och företagandet som verktyg

Det som framhålls som det viktigaste är att skapa en bra miljö för människorna som är verksamma i projektet. De ska känna sig välkomna, kunna växa och därmed utveckla deltagandet i arbetet. Och med bemötande, grundläggande metoder, tålamod och uthållighet visar sig flera exempel på personer som först knappt stigit över tröskeln men som efter hand kliver in och deltar allt mer.

Det sociala företagandet ses som ett möjligt verktyg som kan ge utrymme och strukturer för att driva verksamheten vidare på ett meningsfullt sätt även om det också höjs röster som ifrågasätter möjligheterna att kombinera ”business” med de sociala målsättningarna utan för stora kompromisser och därmed trovärdighet.

Orangeriet

Projektet Orangeriet bygger på över 10 års arbete med arbetskooperativ i regionen. Erfarenheten visar att det inte är helt enkelt att, via projekt på några år, gå från arbetslöshet till entreprenörskap/företagande. Det behövs både ett fokus på individer som står utanför arbetsmarknaden och en utveckling av strukturer/former för ett fungerande socialt företagande. Därför sker ett parallellt utvecklingsarbete där projektet Orangeriet, i samverkan med utvecklingen av Kooptjänst, ska ge en konkret plattform för fortsatt drift och utveckling av det sociala företagandet och framför allt möjligheter för anställning av personer som före projektet Orangeriet stod utanför arbetsmarknaden.

Projektet Orangeriet har fokus på individer som står utanför arbetsmarknaden och på utvecklingen av stödsystem i berörda kommuner.

Kooptjänst syftar till att utveckla en organisation som kan ge en övergripande stödstruktur för att sälja tjänster och fungera som drivhus för nya affärsidéer även efter det att projektet Orangeriet avslutas. Utvecklingen av Kooptjänst är ej finansierat med socialfondsmedel.

Det övergripande målet med Orangeriet är att skapa arbete och egenförsörjning till personer som uppstår försörjningsstöd och/eller introduktionsersättning. Inom ramen för projektet har handledare tillsatts i respektive kommun. Kommunen har avsatt en person och projektet har tillsatt en person. Tillsammans möter de såväl projektdeltagare som tjänstemän inom offentlig förvaltning, lokala politiker och andra aktörer som är relevanta för utvecklingen av det sociala företaget. I projektet fokuseras verksamheterna på självhjälp, inflytande, gruppdynamik, egenmakt samt livsvägledning, arbete, måltider och struktur. Frivillighet är en av hörnstenarna.

Var sjätte månad börjar en ny grupp som består av minst 20 deltagare. Detta innebär att minst 320 personer kommer delta under projekt-tiden. Målsättningen är att av dessa skall minst 180 personer ha gått från arbetslöshet och bidragsberoende till arbete, företagande eller utbildning. Projektet vänder sig till arbetslösa i Linköping, Kinda, Finspång och Katrineholm/Vingåker

Östgöta Coop Center är projektägare. I projektet ingår även Finspång kommun, Katrineholm kommun, Kinda kommun, Linköping kommun och Vingåker kommun som samarbetspartners. Även Companion Sörmland och SERUS ek för medverkar i projektet.

Projektet löper under perioden 2008-12-01 till 2011-10-31. Total projektbudget är 52,1 miljoner kronor varav 19 miljoner beviljat ESF-stöd. Arbetsförmedlingen Katrineholm, Finsånga kommun, Katrineholms kommun, Kommunledningskontoret och Viavidakt är medfinansierare.

Projektets arbete med entreprenörskap och/eller företagande

Start och utveckling av sociala arbetskooperativ är ett viktigt medel för att nå målet med att skapa egenförsörjning för personer som uppstår försörjningsstöd och/eller introduktionsersättning. Detta görs i respektive kommun. Verksamheten genomsyras av idéerna om empowerment och affärsutveckling. Hänvisningar sker ständigt till sociala arbetskooperativ eller arbetsintegrerande sociala företag. Projektet är framför allt inriktat på individernas utveckling. Det parallella arbetet med att utveckla konkreta tjänster och former för sociala arbetskooperativ genom Kooptjänst medför att individen och möjliggörande strukturer utvecklas. Inom projektet ingår både ett kontinuerligt utvecklingsarbete, erfarenhetsutbyte och en rad olika utbildningar t ex i möteskunskap, egenmakt, att jobba i demokratiska organisationer, tillgänglighet och jämställdhet.

Skapande av långsiktig realistiska möjligheter

Deltagare kommer via kommunerna och Arbetsförmedlingen. För deltagande tecknas en trepartsöverenskommelse mellan individen,

Orangeriet och handläggare på Arbetsförmedlingen, Försäkringskassan eller kommunen. Det finns ett önskemål från projektets sida om någon form av ansökningsförfarande. Detta skulle medföra ett ömsesidigt samtal och därigenom möjligheter till ömsesidigt klargörande av förväntningar och övervägande om detta är den mest lämpade vägen för individen i fråga. Frågetecknen kring frivilligt deltagande skulle då minska. Erfarenheterna från tidigare arbete visar att det inte alltid är realistiskt att personer i dessa målgrupper under en projektperiod på något/några år ska kunna gå från långtidsarbetslöshet till att utveckla och på egen hand driva företag.

Den parallella utvecklingen av Kooptjänst möjliggör en långsiktig lösning för att minska beroende av försörjningsstöd. Förhoppningen är att under den närmaste tiden få till stånd en modell där ca hälften av intäkterna, under en övergångsperiod på 3–4 år, kan komma från samarbetsavtal för att sedan övergå till upphandlingar av olika slag. Den andra delen av intäkterna beräknas komma från försäljning av tjänster på den öppna marknaden.

Entreprenörskap och administrativa villkor

Skapandet av egenförsörjning genom utveckling av sociala företag är på många sätt ett entreprenöriellt initiativ inom ett område som inte bara kantas av administrativa regelverk och villkor. Kommunerna har till exempel sina villkor för personer med försörjningsstöd och även för samverkan med/stöd till utvecklingen av (socialt) företagande. Arbetsförmedlingen har sina regelverk och villkor. Försäkringskassan sina. Likaså har ESF-rådet sina regelverk och villkor för projekt. Det tar mycket tid och energi inom projektet att förstå, hålla ordning på och att hantera detta på ett så bra sätt som möjligt. Ibland upplevs oklarheter och ibland motstridigheter. Ett konkret exempel är att Arbetsförmedlingens regelverk tillåter en månads ledighet för personer med stöd från deras program. ESF-rådets regelverk tillåter projektdeltagare 14 dagars ledighet.

Flera av deltagarna står längre ifrån arbetsmarknaden än vad projektets samarbetspartners hade förutsett. Att motivera och möjliggöra ett deltagande för dessa individer är centralt. Det medför också en lägre närvaro för en del av deltagarna vilket i sin tur merför en problematik vad gäller redovisning av kalkylerad medfinansiering. Frågan som lyfts fram är om inte hanteringen av medfinansiering på något sätt kan förenklas – framför allt för deltagare som står långt ifrån arbetsmarknaden. Annars finns en risk att man som projekt mer eller mindre tvingas avstå från att vända sin verksamhet till de målgrupper som mest behöver stöd.

Även varierande ersättningsnivåer upplevs som problematiskt då man inom projektet framhåller vikten av lika värde som en grund för empowerment och ett demokratiskt grundat företagande.

Behovet av mobilisering och förankring i lokala och regionala utvecklingsstrukturer

I början av projekttiden gick samverkan med och mellan kommunerna trögt. För kommunerna var det en omställning att arbeta mer entreprenöriellt tillsammans med andra aktörer oavsett om de ingick i kommunens ordinarie styr- och beslutssystem. Delvis var detta en kunskapsfråga. Men det var också fråga om tanke- och förhållningsätt. Gradvis sker en utveckling. Träffar och olika former av utbildningsinsatser börjar ge resultat även om den här typen av förändringar tar tid och det återstår fortfarande att se i vilken utsträckning som resultat även börjar märkas i utformning av policy och beslutsfattande.

Parallellt med arbetet i projektet pågår också en mobilisering regionalt. Denna mobilisering lyfts fram som oerhört viktig för den fortsatta utvecklingen inom området och därmed för möjligheterna för projektinsatser att kunna överleva och utvecklas efter projekttidens slut. Regionförbundet Östsam har nu uppmärksammat frågorna och bland annat bidragit till en kartläggning av den sociala ekonomin i Östergötland. För närvarande diskuteras frågorna och det är i dagsläget något oklart hur det kommer påverka kommande strategier och beslut.

Effektivare vägar ut!

Projektet syftar till att utveckla vägen till arbetsmarknaden via socialt företagande i Göteborgsområdet. Projektet är en strategisk utvecklingsinsats för att socialt företagande ska bli ett kraftfullare medel för att vidga arbetsmarknaden och öka arbetskraftsutbudet. I projektet utvecklas former för en varaktig samverkan mellan myndigheter och mellan myndigheter och sociala företag så att sociala företag blir ett effektivt arbetsmarknadspolitiskt verktyg.

Utgångspunkten för projektet är att stora grupper i regionen har mycket svårt att komma in på arbetsmarknaden. Socialt företagande framhålls som ett alternativ för att integrera de mest utsatta grupperna både i samhälle och i arbetsliv. I Göteborgsregionen fanns vid projektstarten cirka 24 sociala företag som erbjöd jobb till cirka 40 personer. Efterfrågan på den här typen av sociala företag ökar bland annat genom nationella satsningar inom arbetsmarknads-, social- och näringspolitiken. Även kommunerna visar ett ökat intresse. För att bemöta den ökade efterfrågan både vad gäller omfattning och kvalitet har behovet av metodutveckling satts i fokus för projektet som syftar till att lägga grunden till ett system för samverkan mellan myndigheter och företag för att slussa människor in på arbetsmarknaden.

Projektet är ett led i ett pågående utvecklingsarbete. Även tidigare har EU-finansiering bidragit till utvecklingsarbete i projektform. Arbetsförmedlingen, Försäkringskassan, Kriminalvården och Coompanion drev ett samverkansprojekt 2002–2005 som ledde till att tre sociala företag startades. Dessa företag startade senare konsortiet Vägen Ut!

kooperativen som nu har ett 10-tal medlemsföretag. Inom samarbetsfären finns också ett aktivt deltagande i transnationellt arbete kring socialt företagande och social franchising.

Målsättningen är att minst två nya sociala företag ska etableras (Le Mat B&B och Vägen ut! Trägård) och att 60 långtidsarbetslösa, sjuk-skrivna eller personer med sjuk- eller aktivitetsersättning, dvs de som står långt från ordinarie arbetsmarknad, får coachning och kompetensutveckling samt att hälften av dessa går vidare till arbete i eller utanför de sociala företagen som startas alternativt till utbildning. Ytterligare 75 personer ska erbjudas en kortare utbildning som förberedelse för att gå in i något av de sociala företagen.

Coompanion i Göteborgsregionen är projektägare. Vägen ut! kooperativen är samarbetspartner. Även Göteborg, Härryda, Lerum, Möln-dal och Partille kommun medverkar.

Projektet löper under perioden 2009-01-02 till 2011-12-30. Total projektbudget är 16,7 miljoner kronor varav 6,5 miljoner beviljat ESF-stöd. DELTA, Försäkringskassan i Västra Götaland, Internationella gruppen, Kriminalvården, Regionutvecklingssekretariatet, SDF Backa individ och familjeomsorg och Ung & Trygg i Göteborg är medfinansierare.

Projektets arbete med entreprenörskap och/eller företagande

Projektet är inriktat på att utveckla det sociala företagandet i Göteborgsregionen genom både ett konkret företagande och utveckling av samverkan/metoder för det sociala företagandet. Utvecklingen av det sociala företagandet ses som ett medel för att möjliggöra för det mest utsatta grupperna både i samhälle och i arbetslivet. I projektet ingår start och utveckling av Le Mat Bed & Breakfast och Vägen ut! Trägård. Det huvudsakliga upplägget är att deltagarna arbetar varje dag under ett års tid. Arbetet varvas med individuell coachning och olika typer av tränings/utbildningsinsatser.

Metodutveckling i samverkan med offentliga och andra aktörer är en väsentlig del i projektet. Under projektets sista år arrangeras workshops med fokus på metodutveckling. Där samlas lärdomar, eventuella hinder identifieras och förslag utarbetas. Materialet ska publiceras under 2011.

Vägen till (arbets)marknaden är lång

Projektets fokus på de mest utsatta personerna som också står långt från arbetsmarknaden är uttalat och genomsyrar verksamheten. Projektdeltagare kommer via Arbetsförmedlingen, Försäkringskassan eller kommunernas socialtjänst. I mittenfasen av projektet kommer cirka 95 procent av deltagarna in via socialtjänsten. Tidigare kom fler via Arbetsförmedlingen. Hittills har tre intag gjorts och ett 60-tal deltagare finns i projektet. Alla aktörer har erfarenheter av att arbeta med dessa grupper på olika sätt och i projektplanerna finns förhåll-

nings- och arbetssätt för att på bästa sätt möjliggöra en utveckling för dessa grupper. Trots detta poängteras det i projektet att vägen till arbetslivet är längre och tyngre för många av deltagarna än man förutsett. Trots medvetenheten om och tidigare erfarenheter av detta har det varit svårt att systematisera och gagnas av stordriftsfördelar i någon större utsträckning. Varje enskild individ har sin egen resa. Mer tid än beräknat går till individuell coaching, ändringar/upprepningar av planerade aktiviteter till exempel på grund av frånvaro relaterad inbokade möten med andra aktörer såsom läkare, terapeuter, handläggare inom socialtjänsten. Även om lärdomar kan göras och stöd kan ges – är stora förhoppningar om möjliga rationaliseringar tveksamma. Representanter för projektet poängterar vikten av en kapacitet och tillgänglighet vad gäller coaching i den här typen av arbete.

Arbetet med målgrupper som står långt ifrån arbetsmarknaden medför också svårigheter vad gäller hantering av medfinansiering i projektet. Individens behov av kontinuerliga kontakter med annan rehabilitering/sjukvård, handläggare på socialtjänst, möten med kronofogdemyndigheter eller dylikt medför också en viss frånvaro i projektet som i sin tur påverkar beräkningarna av medfinansiering. Behovet av realistiska kalkyler och smidiga redovisningsrutiner framhålls för att kunna fokusera kraft och tid på ett mer konstruktivt arbete.

Men allt engagemang och arbete, mångas delaktighet och kraft ger också positivt respons. En del av deltagarna upplever att de inte lyckats med någonting tidigare. Men de mår allt bättre under tiden de deltar i arbetet. ”Ni är de enda som inte ger upp!” säger en del.

Projekt och långsiktigt utvecklingsarbete i samspel

Projektet är på ett mycket tydligt sätt en del av ett långsiktigt utvecklingsarbete och då framför allt utvecklingen av de olika Vägen ut-köoperativen. Å ena sidan är arbetet beroende av projektf finansiering, men å andra sidan står och faller den inte med enskilda projekt. Beroendet av projektf finansiering beror till stor del på svårigheter att finansiera igång- och utvecklingsarbete på annat sätt.

De resultat som kan uppnås i projektet är på olika sätt knutna till det långsiktiga utvecklingsarbetet. Kontakterna mellan samarbetsaktörerna fanns sen länge. Eldsjälar har funnits och finns på olika håll inom strukturerna. Utvecklingsarbetet är därmed påbörjat, pågående och relativt väl förankrat – även om det fortfarande är en lång väg till att arbetsintegrerande sociala företag är ett välkänt arbetsmarknadspolitiskt verktyg.

Metodutveckling

Projektet, som är en strategisk utvecklingsinsats för att socialt företagande ska bli ett kraftfullt medel för att utvidga arbetsmarknaden och öka arbetskraftsutbudet, syftar till att lägga en grund till ett system för

myndigheter och företag att samverka för att slussa människor in på arbetsmarknaden och effektivisera alla parter arbete för att nå det målet. Arbetet baseras, som tidigare sagts, på samlade erfarenheter från nästan 10 års arbete som under detta projekt bearbetats och fin-slipats. Just nu håller det på att dokumenteras. I detta arbete ligger fokus på att beskriva metoder som fungerar för alla inblandande och framför allt ge utrymme för enskilda individers utveckling kombinerat med ett budskap: *Det går! Djävlar anamma!*

Entreprenörskap och företagande i de sju projekten

Ett mångfacetterat entreprenörskap med människor i fokus

Projektet visar alla på olika aspekter av ett arbete kring ett mångfacetterat entreprenörskap där individer knyts nära samman med ett organisatoriskt företagande och även en vidare kontext där andra aktörer verkar. Projektet berör, på lite olika sätt, såväl abstrakta som mycket konkreta aspekter av entreprenörskap. I olika sammanhang talar man om att entreprenörskap handlar om att skapa något nytt i tanke, ord och handling.³² I dessa projekt lyfts ytterligare minst en aspekt fram: att bidra till en känsla av acceptans och möjlighet för människor som ofta under en lång tid, ibland mycket lång tid, inte känt sig delaktiga eller hittat former som medför möjligheter till vad som kan benämnas en positiv utveckling. I vissa fall är det i projektet individen själv som formulerar vad som är en positiv utveckling. I andra fall är det snarare andra i samhället som formulerar vad som är en positiv utveckling. I flertalet av projekten poängteras vikten av att människor som har det svårt på arbetsmarknaden ska erbjudas en miljö där de mår bra och där det även finns möjligheter till en egen försörjning.

Alla dessa sju projekt genomsyras av att sprida ett entreprenöriellt förhållningssätt nära sammanvävt med en personlig omsorg och engagemang för att enskilda individer ska kunna utveckla sin egen självkänsla och självförtroende. De inbegriper också en tilltro till att det är möjligt att arbeta och företa sig olika projekt, kanske till och med driva företag.

I flera av projekten är man mycket öppna inför vilka former som entreprenörskapet kan ge sig uttryck i. I några av projekten finns mer eller mindre tydliga förebilder som på ett mycket konkret sätt både visar på möjligheter som också vägleder nya initiativ. Detta underlättar samtidigt som det också kan innebära begränsningar för utvecklingen av helt nya former.

Entreprenörskapet och den entreprenöriella dynamiken är en betydelsefull kraft i all utveckling. Projektet visar på hur det både kopplas till individens utveckling och framväxten av ett företagande som i de här fallen har en särskild roll i samhället. Projektet visar på möjlig-

³² Johannisson, B. (2002).

heterna att kombinera engagemang och konkreta metoder för rehabilitering, arbetsträning och ett aktivt samhällsdeltagande. Entreprenörskapet är dock inte entydigt. Generellt sett vet vi att långt ifrån alla initiativ ger några större avtryck, och bör kanske inte göra det heller då entreprenörskapet till stor del handlar om att utveckla och pröva nya idéer. Det är inte heller självklart att de metoder/modeller som tas fram är *rätta* eller *bra*. Inte heller är det självklart att det som eventuellt blir utkonkurrerat av nya entreprenöriella initiativ är *sämre* eller *bättre*. Entreprenörskapet i sig medför inte en normativ värdering. Därför är det också vanskligt att dra slutsatser om entreprenörskapets betydelse utan att tydliggöra vilka aspekter som utvärderas. Men det finns i dessa projekt, som till stor del har människor som har det svårt på arbetsmarknaden i fokus och som kombinerar detta med metoder som inkluderar välkomnande attityder och ett aktivt deltagande, tydliga signaler på att många upplever verksamheterna som mycket positiva.

I det här avsnittet konkluderas lärdomar från projektens arbete med entreprenörskap och företagande. Lärdomarna relateras till den variation av företagande som berörs i studien, företagsutveckling i relation till både projektarbete och långsiktigt utvecklingsarbete samt slutligen till frågor som snarast kan relateras till en framväxande marknad med många inblandade aktörer.

Varierande typer av företagande

Det finns stora likheter mellan projektens syn på och arbete med företagande. I alla projekten i den här studien är fokus riktat mot alternativa former till det ordinarie företagandet som antas ha vinstintresse som huvudsaklig drivkraft. Det finns dock variationer på vilken typ av företagande som man inom projekten refererar till och i vissa av projekten utvecklar. Det rör sig om start och utveckling av arbetsintegrerande sociala företag med skapande av arbete för långtidsarbetslösa som huvudfokus, ett (socialt) företagande för att hjälpa sig själv och andra, och utveckling av ett företagande på idémässig och ideell grund. Alla projekten har det gemensamma att det handlar om att utveckla ekonomiskt hållbara modeller för verksamheter som verkar för andra uppsatta mål och/eller ideal än en ekonomisk vinstutdelning. Det betyder inte att det ekonomiska intresset saknas. I några av projekten är det tydligt uttalat att möjligheterna med affärsmodeller som ger ett gott överskott också medför minskade risker och en stabilare grund för fortsatt utveckling.

Den kombinerade målsättningen, å ena sidan en rationalitet med fokus på människor som har det svårt på arbetsmarknaden och å andra sidan en rationalitet där affärer och affärsutveckling står i fokus, medför ständiga avvägningar. Optimala modeller där dessa intressen samspelar utan motsättningar framhålls ofta i informationsmaterial och inledningsvis i intervjuer. Men efter hand kommer det också fram att det inte alltid är så lätt att till exempel kombinera en

effektiv affärsutveckling med en trovärdighet gentemot målgrupper som har haft det svårt på arbetsmarknaden och även i förhållande till samverkande aktörer.

Utvecklingen av en affärsverksamhet i form av köp/sälj system för varor och tjänster är i några fall självvald. I andra fall är det snarare en nödvändig anpassning till rådande förhållanden. Graden av acceptans varierar i projekten även om man inom alla projekt är fullt förstående för behovet av att reglera vad som görs i förhållande till ekonomiska ersättningar. Vissa framhåller att affärsförhållande i form av köp/sälj system bidrar till en ökad självständighet och långsiktighet. De föredrar detta framför offentliga bidrag. För andra aktörer är detta inte någon självklarhet. Ett ekonomiskt beroende och en osäkerhet finns i såväl affärsmässiga relationer som i olika typer av bidragssystem. Det tar sig dock lite olika uttryck och i dagsläget framhålls ofta affärsrelationer som positivt. Det saknas däremot ofta genomarbetade problematiseringar och jämförande underlag för hur det faktiskt ser ut.

I alla projekten framhålls vikten av deltagande. Det tar sig uttryck i bemötandet av deltagarna (klienterna, kunderna, patienterna eller vilket uttryck man valt) eller utvecklingen av ett företagande med influenser från kooperativt företagande, dvs där kooperatörer gemensamt tar ansvar för verksamheten och beslut av olika slag. Det tar sig också uttryck genom ett öppet föreningsbaserat företagande där medlemskapet är öppet och endast villkorat av att man som medlem ställer upp på vissa grundprinciper. I projekten hänvisar man till ideella och/eller ekonomiska föreningar, men även stiftelser som utan juridisk grund anammat principer om deltagande på olika sätt.

Deltagandet ligger som grund för projektens arbetssätt för att stärka individer och målsättningar att individen ska uppleva/få ökade möjligheter att påverka sina egna liv inte minst sin arbets/försörjningssituation och att känna en större delaktighet i samhället. Deltagandet är centralt i alla projekt. Men det tar sig också något olika uttryck i modellerna som de olika projekten har anammat. I alla dessa projekt framhålls att deltagande och utveckling av egenmakt genomsyrar aktiviteter och bemötande. Det finns mycket som tyder på att så är fallet även om denna studie ej inkluderar någon omfattande kartläggning av deltagarnas upplevelser. Däremot är det tydligt att det är få av projektdeltagarna som i alla fall inom överskådlig tid, och kanske överhuvudtaget, av olika skäl kommer ha chansen att faktiskt bli företagare i form av styrelsemedlem, delägare eller liknande. Beroende på juridisk form är det inte heller säkert att de kommer ges medlemskap/rösträtt. Det betyder att delaktigheten till stor del vilar på bemötandet och de arbetsmetoder som utvecklas i den dagliga verksamheten.

Å andra sidan betyder en formell delaktighet i beslut även ett ökat övergripande ansvar som också kan vara svårt att överblicka och tungt att bära. I några av projekten framkommer en oro bland delta-

gare som av olika orsaker haft det svårt på arbetsmarknaden att de helt och fullt ska tvingas förstå ett (socialt) företags komplexa värld och ta helt ansvar för ekonomi, personal, avtal, redovisning och inte minst den risk som ett företagande medför. Många av deltagarna har behov av trygghet och långsiktighet.

I projekten framhålls vikten av att villkor/spelregler för den här typen av verksamheter utvecklas med hänsyn till deltagarnas behov. Det gäller både utformningen av offentliga program/insatser och utvecklingen av arbetsmetoder och former för företagandet.

Projekt, företagsutveckling och (långsiktigt) utvecklingsarbete

I samtal med alla projekten kommer frågor kring relationen mellan själva det innehållsrika arbetet med entreprenörskap, affärsutveckling och företagande i relation både till projektarbetet och till ett (långsiktigt) utvecklingsarbete. Samspelet mellan dessa dimensioner upplevs i flera fall delvis problematiskt. På ett sätt är det inte konstigt eftersom utvecklingsarbete sällan upplevs som smidigt. Men å andra sidan finns det aspekter som i vissa fall upplevs som hinder som skulle kunna undvikas eller i alla fall hanteras på ett bättre sätt.

Processen att starta företag

Processen att starta och utveckla ett företag kan pågå i flera år. Det är långt ifrån alla initiativ som utvecklas till företag. En del initiativ ligger vilande under många år för att sedan ta fart igen. I en del fall dras lärdomar som förverkligas i samband med helt andra idéer. Det är många gånger en fråga om långa och brokiga processer som också innefattar inslag av reflektion och (om)värderingar med mera. De studerade projektens redogörelser för arbetet med utveckling och start av företag tyder på en minst lika brokig situation där en del är ovana med själva företagandet. Några är ovana vid ett strukturerat storskaligt utvecklingsarbete. Och även de som är vana vid både organisationsarbete och företagande så är det inte alltid så enkelt att kombinera en intensiv projektledning med både företagsutveckling och ett långsiktigt utvecklingsarbete. Det sistnämnda beskrivs av flera intervjuade som relativt ad hoc-artat bland annat beroende på i vilken utsträckning som man lyckas mobilisera utvecklingsmedel i form av projektfinansiering av olika slag.

Det finns en osäkerhet kring hur hållbar den framväxande marknaden är inom projekten. Aktörer i några av projekten är på olika sätt väl insatta och redan engagerade till exempel befintliga arbetsintegrerande sociala företag. I några projekt deltar organisationer som har en lång historia och därmed också visat att de kan anpassa sig till olika typer av system över tid. Andra håller på att utveckla sina erfarenheter. Det är ett hårt tryck på ekonomisk rationalitet. Ersättningsnivåerna i de olika trygghetssystemen är relativt låga och ständigt utsatta för ifrågasättande i samband med rationaliseringar i offentliga

budgetsammanhang. Detta gäller till stor del även prissättningar på rehabiliteringstjänster eller liknande. Detta relateras också till erfarenheter som vittnar om det stora behovet av tid och engagemang som behöver mobiliseras och till stor del även finansieras. I ett par projekt diskuteras även detta mobiliseringsarbete i termer av vad som kan finansieras som betalt arbete och hur mycket som snarast handlar om frivilliginsatser.

Även om processen att utveckla och starta företag många gånger är både ryckig och brokig så medför den typ av projektfinansiering som vi här talar om stora kontraster. Det rör sig om projekt på mellan cirka 6–50 miljoner kronor (varav ESF finansierar mellan cirka sex och 19 miljoner kronor). Detta ställer stora krav på att snabbt kunna skala upp, även om det i flera fall ingår en mobiliseringsfas, och också relativt tvärt kunna avsluta projekt. För flera aktörer är också projektfinansiering en väsentlig del av den totala finansieringen oavsett om det rör sig om medel från socialfonden eller andra källor). Förslag har uttalats om att öka möjligheterna för att sträcka ut mobiliseringsfasen tidsmässigt samt att öka möjligheterna för en avslutningsfas med plats för att dra och överföra lärdomar till fortsatt vidareutveckling av den igångsatta verksamheten och även till ett mer övergripande utvecklingsarbete.

I alla projekt framhålls vikten av att knyta an till, och i flera fall vara med och påverka, den övergripande långsiktiga utvecklingen inom området. I argumentationen för varför detta är viktigt lyfts både intresset för utvecklingen av den egna verksamheten och intresset för att möjliggöra en utveckling inom området oavsett om det gagnar den egna verksamheten eller inte. Detta gäller både möjligheterna att ”göra det bättre” för de målgrupper man kommer i kontakt med och för utvecklingen av den typ av verksamheter som man är engagerad i. Det framförs också argument, om än i vagare ordalag, för ett samhälle där individer och entreprenörskap får ett större utrymme i förhållande till det som upplevs som byråkratiska och/eller ekonomiska rationalitet.

Administrativa bördor

Företrädare för alla projekt berör projektadministrationen som tung och ibland besvärlig även om ingen ifrågasätter att det måste finnas rutiner för uppföljning. Flera upplever att ESF-rådets intresse för projekten rör administrativa detaljfrågor snarare än utvecklingsinriktade frågor inom det område som projekten verkar inom även om det också finns en medvetenhet om att ESF-rådet måste anpassa sig till Europeiska ramverk. I den här studien är det framför allt av intresse att lyfta några aspekter som särskilt knyter an till utveckling av entreprenörskap och företagande med arbetsintegrering som syfte.

I flera av projekten har det framförts att hanteringen av medfinansiering kan vara särskilt besvärande i arbetet med personer som står mycket långt ifrån arbetsmarknaden och där det kan vara fråga om

svårigheter med regelbunden närvaro i olika aktiviteter. Rent projekt-mässigt finns det därför incitament att istället vända sig till deltagare som har mer regelbunden närvaro i organiserade aktiviteter. I flera av fallen är viljan dock stor att just vända sig till de mest utsatta. Frågan har i flera fall kommit upp om hanteringen av redovisning av medfinansiering kan göras på ett smidigare sätt så att tid och kraft kan ägnas åt deltagarna istället.

Inom näringslivet har administrativa bördor diskuterats under många år då det upplevs besvärande framför allt för mindre företag. Detta har lett till att administrativa bördor har kartlagts och mätts. Vissa rutiner har sedan justerats för att hanteringen ska bli smidigare, i vissa fall till och med mer utvecklingsorienterad – utan att för den skull göra avkall på väsentliga element för uppföljning av offentliga medel. Detta skulle kunna göras både vad gäller administrativa bördor relaterat till projekthantering inom socialfonden och liknande institutioner mer generellt. Bidragsgivares roll som aktiva investerare i sociala/samhälleliga projekt efterfrågas.

Liknande synpunkter har förts fram i flera av projekten vad gäller svårigheter och omfattning av administration för de olika typerna av företag som främjas i projekten till exempel hantering av upphandlingar som utformas på olika sätt. Hantering av de avtal och redovisningar som olika aktörer inom den offentliga förvaltningen kräver medför stora administrativa bördor särskilt för mindre aktörer inom den sociala ekonomin. Det skulle därför vara av intresse och behjälpligt om administrativa bördor för den här typen av företag kunde kartläggas och eventuellt förenklas.

Ytterligare en aspekt relaterad till administrativa rutiner är vilken typ av kostnader som projektmedel kan täcka vad gäller vissa insatser som skulle kunna öka möjligheterna för enskilda att bli anställda, eller utföra uppdrag i ett företagande. Körkortsutbildning är ett sådant, inköp av vissa inventarier såsom arbetsstolar eller liknande (som kan vara billigare att köpa än att hyra och som efter projektets slut även kan nyttjas i en fortsatt verksamhet).

Framväxande marknad med många inblandade aktörer

Projekten belyser, med något olika utgångspunkter, en framväxande marknaden för välfärdstjänster med anknytning främst till arbete men som också knyter an både till sociala och ekonomiska aspekter för såväl individer och samhället i stort. Vi kan här tala om en framväxande marknad där många aktörer är inblandade.

Dagens utveckling vilar på en lång tradition av samverkan mellan det offentliga och olika privata aktörer. Förhållandena har dock sett lite olika ut genom åren. Under den tidiga utvecklingen av den svenska välfärdsstaten var det snarast privata initiativ och verksamheter som blev byggstenar i det som sedan vidareutvecklades inom offentlig sektor. Under stor del av 1900-talet drev snarare privata aktörer en kom-

pletterande verksamhet inom det sociala området. Även vad gäller arbetsplats träning/rehabilitering eller liknande har offentlig sektor under en lång period varit dominerande utförare även om privata aktörer också medverkat på olika sätt. Under senare delen av 1900-talet såg vi åter igen en förändring i relationerna mellan de olika aktörerna. Allt mer offentlig verksamhet började läggas ut på privata utförare vilket öppnade för en förnyelse av relationer mellan olika aktörer. Den senaste tidens systematiska förändring i samma riktning bidrar på olika sätt till en framväxande marknad till exempel för aktörer inom den sociala ekonomin.

Under 1990-talet växte även intresset för social ekonomi och socialt företagande fram i Sverige med inspiration bland annat från socialt företagande i Italien och utformningen av politikområdet social ekonomi på EU-nivå. Projekten som ingår i den här studien verkar alla på denna framväxande marknad.

På den framväxande marknaden är information inte alltid lättillgänglig och spelregler inte alltid entydiga. Det kräver engagemang från flera håll. I en del av de studerade projekten har kontaktnät utvecklats och i flera fall har engagerade medarbetare arbetat upp både förståelse för varandras situationer och för hur rådande regelverk på ett kan nyttjas på ett korrekt och konstruktivt sätt. I andra projekt är det tydligt att den här typen av utveckling bara har påbörjats för projekten men också för offentliga och andra aktörer i respektive region.

På den framväxande marknaden finns inte heller en helt samstämmig bild av vad det är för typ av verksamheter som växer fram, eller vad associationerna till entreprenörskap och/eller företagande för med sig. Ibland upplevs relationerna på den framväxande marknaden som inspirerande och konstruktiva. Ibland upplevs de som frustrerande och till och med motverkande. Förståelsen och kunskapen skiljer sig till viss del åt. Sammanhangen och dess tankemodeller skiljer sig åt, ibland med uttalade olika intressen. Men i andra sammanhang finns det indikationer på att det snarast rör sig om ovana att inkludera andra parter perspektiv i en gemensam utveckling.

Företagande påverkas av strukturer och utvecklingen i samhället i stort. Under de senaste decennierna har strukturer och insatser för småföretagande och entreprenörskap utvecklats på flera olika sätt lokalt, regionalt, nationellt och internationellt. Entreprenörskap och företagande är idag i stort sätt självskrivna i olika typer av utvecklingsplaner och strategier. Det finns också väl utvecklade privata och offentliga system som främjar och ibland på ett konkret sätt stödjer utvecklingen inom detta. I den här studien upplever flera intervjuade att det finns en stor brist inom det etablerade systemet i fråga om kunskaper om ett entreprenörskap och/eller företagande som kombinerar arbetsmarknads och/eller sociala mål med en affärsutveckling på sätt som exemplifieras i denna studie. Det saknas också kunskaper om den här typen av entreprenörskap och företagande i förhållande

till de ekonomiska modellerna som ofta ligger till grund för strategier av olika slag.

Det finns dock initiativ även på ett mer övergripande plan. ESF-rådets intresse och analyser som ligger till grund för riktade utlysningar, samverkan mellan social- och näringsdepartementet om enskilda och gemensamma uppdrag för myndigheter kring arbetsintegrerande sociala företag samt skrivningar om entreprenörskap och företagande i regeringens proposition om en politik för civilsamhället är exempel på sådana initiativ. Men trots det finns det i dagsläget inte några indikationer på förändringar i mer övergripande strategier som berör entreprenörskap och innovationer varken på nationell eller på regional nivå. Det finns heller inte tydliga samtalspartners/arenor som inkluderar både närings-, arbetsmarknads-, social-, civilsamhälles- och regional tillväxtpolitik.

Det framkommer också funderingar och synpunkter på det delvis svårnavigerade begreppsältet och det delvis fragmenterade språkbruket. (Arbetsintegrerande) sociala företag, social ekonomi, värdebaserad affärsutveckling, non-profit företagande, eller rätt och slätt entreprenörskap och/eller företagande är begrepp som lyfts fram i projekten. Det är framför allt i samtal med andra parter, till exempel andra som arbetar med regional utveckling, som man upplever detta som problematiskt. I den egna verksamheten upplevs det inte lika problematiskt. Dessa begrepp har också regeringen uppmärksammat som delar av ett entreprenörskap i det civila samhället.³³ Men även om det finns vissa politiska initiativ på det här området upplever man i projekten att det är hög tid att gå från ord till handling och på ett mer konkret sätt kunna bidra till utvecklingen för ett entreprenörskap och företagande som i huvudsak syftar till att förbättra situationen för utsatta människor.

33 Regeringens proposition 2009/10:55.

Inte vilken affärsutveckling som helst

I alla de studerade projekten arbetar man med entreprenörskap och/eller företagande på sätt som bryter gängse mönster inom området även om det finns både överlappningar och beröringspunkter. De har alla givit sig in i områden, uppfattat en situation som de fångat i sina verksamheter (se tidigare härledning av begreppet entreprenörskap). De har uppfattat och utvecklat specifika varianter av entreprenörskap, affärsutveckling och företagande. De argumenterar alla på olika sätt att dessa former bidrar till att skapa förutsättningar för enskilda individer, för organisationer och för en positiv samhällsutveckling. På detta sätt kan man säga att alla är entreprenöriella och att de i alla projekten utvecklar ett entreprenörskap och ett företagande som i flera fall också används för att stärka individer som av olika orsaker varit utan arbete under en längre tid.

Trots att begreppen entreprenörskap och företagande förekommit inom den sociala ekonomin sedan åtminstone ett par decennier i Sverige förmedlar företrädare för projekten att det inte handlar om att utveckla ett ”vanligt” kommersiellt grundat entreprenörskap eller företagande. Det handlar inte heller om ”vanliga” offentliga arbetsmarknadsinsatser. Det handlar i flera fall också om att avvika från gängse praxis inom föreningsvärlden bland annat genom att ta till sig och utveckla en något annan begreppsvärld.

Och det är just kombinationen av det engagerande och i många fall intensiva entreprenörskapet, det engagerande, fokuserade och flexibla företagandet, det personliga och medmänskliga bemötandet, samt det samhälleliga intresset och nyttan av den här typen av verksamheter som lyfts fram som framgångsfaktorer för att kunna möjliggöra för personer som har stått utanför arbetsmarknaden under en längre, i vissa fall mycket lång, tid att kunna finna former för en fungerande vardag som också inbegriper arbete och därigenom en försörjning. Även i de projekt som ingår i studien men inte direkt arbetar med målgrupper som har det svårt på arbetsmarknaden belyser på ett tydligt sätt kopplingarna till en något annan typ av affärsutveckling på värdemässig-, idémässig- eller non-profit grund.

Men att bryta eller avvika från gängse mönster är inte alltid helt lätt. Det finns kognitiva, normativa och institutionella krafter som påverkar enskilda att sälla sig till gängse praxis. Till grund och stöd för en sådan avvikelse finns många gånger en upplevd anomali, det vill säga

att man upplever en avvikelse från det normala, från gängse praxis till exempel genom att man tycker det är orimligt, i alla fall icke önskvärt. Många gånger undviker enskilda individer eller organisationer upplevda anomalier då de många gånger stökar till tankebanor och rutiner. Men det finns argument att det just i entreprenörskapssammanhang handlar om att snarare sätta upplevda anomalier i fokus och ändra om tankebanor, prioriteringar, rutiner och strukturer runt i kring.³⁴ I de studerade projekten är det flera som hänvisar den här typen av förändringar med just deltagande individer och deras situation i fokus. Flera, dock inte alla, deltagare har med sig en upplevelse av att inte passa in på arbetsplatser, i skolan och/eller i samhällets etablerade strukturer. Genom fokus på individen och individens möjligheter att ”klara av” olika uppgifter kan självförtroendet utvecklas samtidigt som också tankebanor och strukturer kan (om)formas. Det innebär att individerna själva och andra i samhället efter hand utvecklar en förståelse där man faktiskt ser på varandra med nya ögon.

I de studerade projekten märks två typer av anomalier tydligt. Den ena sätter människor som av olika anledningar haft det svårt på arbetsmarknaden i fokus. Den andra sätter den specifika typen organisationer i fokus. I flera av projekten uppmärksammas och kombineras dessa olika aspekter. I ett par kompetensutvecklingsprojekt uppmärksammas framför allt den sistnämnda aspekten även om många, i princip alla, deltagande organisationer också arbetar med och för människor i utsatta situationer. Det arbetet ligger dock utanför just dessa specifika projekt.

I sitt arbete med den här typen, eller snarare de här likartade typerna av entreprenörskap och företagande utvecklas metoder och rutiner. I alla projekten bygger detta på tidigare erfarenheter och kunskaper av olika slag. I vissa fall finns också en relativt lång erfarenhet från just dessa arbetsformer. I andra fall är arbetsformerna relativt nya även om stor erfarenhet från till exempel rehabiliteringsarbete, företags- eller föreningsutveckling. Men i alla projekten vittnas det om att det handlar om att i stor utsträckning bryta ny mark vad gäller dels att utveckla den egna verksamheten samt nätverken och strukturerna runt omkring.

Lärdomarna från projektens arbete med entreprenörskap och företagande som direkt eller indirekt syftar till att hjälpa människor i utsatta situationer relaterar till 1) människorna som berörs, 2) utveckling av de här typerna av entreprenörskap och företagande samt 3) utvecklingen av strukturen, eller i andra ordalag, organiseringen av den framväxande marknaden. Dessa aspekter är nära knutna till hur man i de studerade projekten arbetar med entreprenörskap och företagande, vilka möjligheter och hinder de upplever samt vad som skulle kunna göras för att främja utvecklingen av den här typen av verksamheter.

³⁴ Spinosa, Flores och Dreyfus (1997).

Det viktiga bemötandet

Med den upplevda anomalin att personer som av olika orsaker stått utan arbete en längre tid, eller i vissa fall till och med grupper som är allra mest utsatta i samhället, inte har den situationen som de borde få ha, har dessa människor satts i fokus för det entreprenörskap och företagande som kommer till uttryck i projekten. Men dessa människor är inte någon homogen grupp. Vissa behöver viss träning och/eller rehabilitering under en relativt begränsad period. Andra behöver strukturer som ger möjlighet till en långvarig utvecklingsprocess. Vissa behöver snarast en långsiktig anpassning snarast i form av en vidgad arbetsmarknad.³⁵

I alla de studerade projekten som arbetar direkt med målgrupper som har det svårt på arbetsmarknaden framhålls vikten av bemötandet – och att det måste finnas tid. Men det handlar inte om ett gott bemötande i allmänhet. Det individuella bemötandet är av stor vikt. Ett positivt mänskligt bekräftande bemötande lyfts fram som väsentligt och till och med avgörande. Ett bemötande som förmedlar att alla får vara med utifrån sina förutsättningar och att inget är omöjligt. I flera fall ser man det som angeläget att inte fråga efter eller på annat sätt lägga vikt vid svårigheter eller eventuella funktionsnedsättningar. Istället försöker man lägga upp arbetet genom att möjliggöra för deltagarna att få pröva sig fram och få tala om vad man vill eller kan göra och i den mån det behövs ge stöd i arbetet. Genom att bekräfta det positiva upplever många att utvecklingskraft frigörs. En stor respekt för individers integritet kombinerat med gemenskap lyfts fram som en viktig grund. Även om det kan tyckas som självklarheter så överensstämmer det inte alls alltid med deltagarnas tidigare erfarenheter. Det överensstämmer inte heller alltid med villkoren för bedömningar av tillfällig eller långsiktig nedsatt arbetsförmåga där just individens svårigheter belyses. Den här spänningen är många som arbetar inom projekten medvetna om även om inte några konkreta förslag till förändringar har lyfts fram utan man ser snarare ett behov av samverkan mellan de båda arbetssätten.

Ytterligare aspekter som lyfts fram relaterat till bemötandet är utveckling av egna förmågor och verktyg för att kunna handla kombinerat med ett eget ansvar. Verktygen som tas upp i projekten ser lite olika ut. En del är väldigt specifika och knutna till exempel till trädgårdsskötsel. Andra är mer inriktade på att just kunna starta och organisera olika typer av verksamheter. Grundläggande är i alla de studerade fallen en personlig utveckling som i flera fall till och med kan ses som en entreprenöriell personlig process som också har kopplingar till ökade möjligheter att delta som aktiva samhällsmedborgare.

I entreprenörskapet och företagandet som syftar till att stärka människors möjligheter på arbetsmarknaden ser vi i den här studien

³⁵ Något som också uppmärksammats av det socialfondsfinansierade projektet NTG Socialt företagande 2004-2006.

också en strävan av att kunna minska behovet av försörjningsstöd genom att öka graden av egenförsörjning. Det är dock inte möjligt att inom ramen för den här studien se några resultat. Sådana önskade effekter kan studeras vid ett senare tillfälle.

Dessa aspekter av deltagande ligger helt i linje med tidigare diskussion om empowerment och/eller egenmakt.³⁶ I vissa av projekten knyts arbetet med entreprenörskap just till utvecklingen av deltagarnas styrkor och därmed ett aktivt deltagande i sina egna liv, i arbetslivet och samhället. I andra projekt uttrycks det snarast som att deltagarna genom de verktyg som de tillägnar sig kan få mer makt över sina liv. Det kan tyckas som semantiska skillnader men det anger samtidigt olika förhållningssätt till hur styrka eller makt utvecklas. I vilken utsträckning som valet av de olika uttryckssätten är genomtänkt eller om det snarare rör sig om vilka språkbruk man anpassar sig till är, inom ramen för denna studie, svårt att avgöra då det behöver studeras över en längre tid. Men strävan efter att stärka deltagarna och deras möjligheter till en egen försörjning genomsyrar alla de projekt som arbetar direkt med dessa målgrupper. Men:

*Begreppet empowerment bör ständigt omdefinieras och förnyas, inte bara av professionella utan också i ord och handling av människor som vill ha större kontroll över de tjänster de tar emot. Genuin empowerment bör utgå ifrån de omständigheter som präglar de som använder tjänsterna, inte de som tillhandahåller dem.*³⁷

Och det är i allra högsta grad relevant även här, för projektens arbete med entreprenörskap och företagande för att stärka deltagarna möjligheter till arbete är baserat på ett relativt godtyckligt gott bemötande och ett godtyckligt stärkande av deltagarnas egenmakt. Detta kan så småningom även ta sig uttryck i mer formella former såsom medlemskap i en föreningsbaserad verksamhet eller delägarskap. Villkor för medlemskap och/eller delägarskap varierar bland de organisationer som deltar i de studerade projekten. I vilken utsträckning det realiserar behöver därmed följas upp i varje enskilt fall. I de studerade projekten i den här studien verkar ”det godtyckliga” vara mycket väl genomtänkt och väl genomfört. I vissa fall finns/utvecklas mer eller mindre systematiserad dokumentation av hur arbetet går till. Men det är fortfarande grundat främst i de som driver projektens engagemang.

Kraven på dem som driver projekten är höga. Det gäller både det som har bäring på arbetet med människor, utveckling av olika typer av företagande samt projektadministration och ledning. Som tur är så är det påtagligt att de som är verksamma inom dessa projekt både visar en god sensibilitet för situationen, kunskaper och kompetens inom olika området samt ett stort engagemang som i flera fall sträcker sig långt utöver befattningsbeskrivningar och arbetstider. Sensitivitet för människors behov och hur saker och ting kan lösas, kunskaper/kom-

³⁶ Se till exempel Carlberg, A. (2006).

³⁷ Adam, R. (2003).

petens och engagemang kombineras på olika sätt. I flera fall framhåller man inom projekten att man inte klarar sig utan vare sig det ena eller det andra.

Engagemanget uttrycks delvis på olika sätt men genomgående så bottenar det i vad som kan härledas till en upplevd nödvändighet³⁸ av att utveckla bra arbetsplatser för personer som har stått utanför arbetsmarknaden eller de allra mest utsatta som det uttrycktes i ett projekt. En upplevd nödvändighet att bidra till möjligheten för människor att på ett självständigt sätt få möjlighet att påverka sin situation lyfts också fram på ett tydligt sätt, det vill säga hjälp-till-självhjälp. I ett projekt uttrycks det till och med i termer av att hjälpa sig själv och att hjälpa andra.

Utifrån arbetet med människor och bemötande i fokus lyfts i flera fall frågan om möjligheterna att kunna arbeta på ett tillfredsställande sätt för sig själva och framför allt i förhållande till den målgruppen som berörs. Alla är medvetna om att den här typen av arbete kräver mycket engagemang och tid. I vissa fall krävs än mer för att deltagarna ska uppleva att deras situation förbättras. Entreprenörskapet och företagandet som utvecklas i dessa projekt är endast en del av den situation som många befinner sig i. I flera av de studerade initiativen framför man att deras legitimitet hos målgruppen är nära kopplat till och beroende av utvecklingen av de villkor som påverkar deltagarnas hela livssituation. Detta påverkas bland annat av hur arbetsmarknaden i stort fungerar eller hur villkoren i arbetslöshets- och socialförsäkringssystemen ser ut. Det påverkas också av hur socialtjänsten, psykiatrin, kriminalvården med flera fungerar. Legitimiteten för den här typen av entreprenörskap och företagande påverkas, i alla fall på sikt, även av dessa aspekter.

Utveckling av affärsmodeller

I denna studie visas exempel på entreprenörskap inriktat på 1) individers förändringsprocesser, vilket i de flesta fallen handlar om att från en långvarig arbetslöshet (med allt som det för med sig) utveckla sin styrka och därigenom möjligheter att ta ansvar för en självständig tillvaro och 2) ett entreprenörskap som är inriktat på att utveckla former för den här typen av verksamheter. Detta länkar till en drift och vidareutveckling av en viss typ av företagande. Det finns gemensamma karaktäristika, men den här typen av företagande består av en variation där vissa verksamheter har sin grund och identitet i föreningslivet, andra i ideellt eller icke-vinstdrivande organisationer och andra som har de så kallade arbetsintegrerande sociala företagen som modell. Det sker, i de studerade projekten, främst i form av att utveckla det egna företagandet men några av projekten lyfter också fram sitt arbete med att stödja andra företag på orten genom att erbjuda delvis anpassade arbetsplatser för personer som varit långtidsarbetslösa och/eller har någon form av funktionsnedsättning.

³⁸ För ytterligare diskussioner om detta begrepp se Gawell, M. (2006).

Affärsutveckling är i allra högsta grad relevant i alla de studerade projekten. Men det rör sig inte om vilken affärsutveckling som helst. Det rör sig om en affärsutveckling där ekonomiska aspekter snarast är medel än mål. De sociala, och i vissa fall snarare samhällliga, målsättningarna är de centrala. Det finns därmed en så kallad *double bottom line* där både ekonomiska och sociala resultat värderas, om än med lite olika tyngdpunkt. I flera av de studerade fallen lyfts framför allt de sociala resultaten fram. De ekonomiska resultaten framstår som sekundära även om ekonomin måste gå ihop.

Den kombinerade målsättningen upplevs också som en anomali, det vill säga att den skiljer sig från det etablerade systemets syn på företagandet. Dessutom har de olika intressenterna kring dessa typer av företagande delvis också olika bilder av vad det rör sig om för typ av verksamhet samt olika förväntningar, regelverk och rutiner för samverkan. Det innebär en fragmenterad omvärld och olika, ibland till och med motsägelsefulla, villkor som ska hanteras inom ramen för företagandet. Flera av de studerade projekten upplever att det fortfarande finns en stor okunskap bland etablerade näringslivsföreträdare inklusive offentliga aktörer som arbetar med entreprenörskap och företagande. Naturligtvis finns det undantag och flera intervjuade personer uppger också att de tycker sig se en viss förbättring i alla fall i form av ett ökat intresse.

Den variation av hur relationer hanteras inom detta område (olika typer av bidrag, ramavtal, upphandlingar och så vidare) ställer krav på både stor kunskap och flexibilitet. Hela tiden framkommer olika specifika hinder på tal. Det framkommer också att de hela tiden ändras. Detta tyder snarast på ett behov av ett systematiskt arbete för att förenkla regler och minska administrativa bördor för den här typen av verksamheter med ett brett representativt deltagande där både arbetsintegrerande sociala företag, idéburna-, ideella- och frivilligorganisationer deltar – eller kort och gott för företagandet inom den sociala ekonomin eller civilsamhället beroende på vilket begrepp som föredras. Under projekttiden kommer självfallet ESF-rådets regelsystem på tal men frågan är lika relevant i förhållande till Arbetsförmedlingens, Försäkringskassans, Kriminalvårdens och kommunernas olika villkor vilket gör det än mer aktuellt att inleda ett kontinuerligt förenklingsarbete som omfattar olika politikområden och dessas olika myndigheter på nationell och regional/lokal nivå. Under senare år har det till viss del gjorts inom ramen för Regeringens uppdrag till Nutek/Tillväxtverket och andra berörda myndigheter kring arbetsintegrerande socialt företagande. Detta berör dock en specifik form. Underlaget i denna studie pekar på en bredare variation av entreprenörskap och företagande än det som dessa uppdrag omfattar. Ytterligare politiskt intresse uttrycks i Regeringens proposition för en politik för det civila samhället där en bredare variation av entreprenörskap och företagande i det civila samhället, inom den sociala ekonomin och i form av socialt företagande lyfts fram. Detta initiativ har dock inte omsatts

i reella uppdrag och/eller insatser utöver några mindre uppdrag relaterade till arbetsintegrerande sociala företag. Även om situationen varierar regionalt/lokalt så verkar det, enligt de studerade projekten, finnas likartade diskussioner. Intresset av att bidra till en vidareutveckling inom detta område upplevs relativt stor. Däremot vittnar många om att ett allt oftare uttalat intresse fortfarande behöver omsättas i praktiken.

Bilden av den här typen av företagande och affärsmodeller finns inte dokumenterade på samma sätt som ”vanliga” affärsmodeller. Det finns inte heller samma spridda grundförståelse bland olika typer av aktörer såsom företagsrådgivare, finansiärer eller myndighetsrepresentanter. Det finns inte heller samma tillgång till synliga exemplifieringar som kan användas som förebilder. Bland ekonomer är det också omtvistat huruvida det är positivt eller negativt för företag att ha en double bottom line. Friedman och många nyliberala ekonomer som bland annat har låtit sig inspireras av hans teorier anser att företagets ansvar är att maximera sin vinst.³⁹ Andra ekonomier med mer socialliberal eller kommunitär inriktning, som till exempel Krugman eller Ostrom, ser betydligt mer positivt på den här typen av företagande.⁴⁰ De tillväxtorienterade ekonomiska modellerna som i dagsläget dominerar utvecklingsarbetet i Sverige är snarast influerade av Friedmans syn på företagandet. Det innebär att de här typerna av företagande inte har en självklar och roll i dessa ekonomiska modeller och därmed inte heller någon självklar roll i övergripande tillväxtorienterade utvecklingsstrategier även om intresset för modeller där ekonomisk tillväxt och sammanhållning eller andra sociala målsättningar kombineras verkar öka även här.⁴¹

Det är svårt att värdera bärkraften i de affärsmodeller som utvecklas under pågående projekttid då avsevärda summor är tillförda från den Europeiska socialfonden. I flera av projekten funderar man mycket på i vilken utsträckning det är möjligt att bedriva den här typen av verksamheter utan tillförda projektbidrag. Det beror i alla fall delvis på de affärsidéer och modeller som utvecklas. Frågan kvarstår om det är möjligt att utveckla sunda affärsmodeller baserade på köp av omsorgs/välfärdstjänster eller om andra lukrativa näringsverksamheter måste utvecklas för att kunna finansiera även den mer socialt inriktade verksamheten. Eller är det så att olika typer av projektfinansiering är en del av den löpande finansieringen? Dessa frågor lyfts fram inom alla projekt oavsett vilken typ av modell för företagande som ligger till grund för arbetet.

I diskussioner om bärkraftliga affärsmodeller framkommer frågetecken om möjligheter att finansiera den typ av verksamhet och det stöd som man upplever behövs löpande för de målgrupper man arbetar med. Det framkommer än fler frågetecken vad gäller möjlighe-

39 Friedman, M. (1970).

40 Se till exempel Ostrom, E. (1990), Krugman, P. (1995 och 2007) samt Yunus, M. (2008 och 2010).

41 Se till exempel den så kallade Bacra-rapporten. Bacra, F. (2009).

terna att i dessa modeller inkludera rimliga kostnader för kompetensutveckling och även utvecklingsarbete. Detta är något som den här typen av verksamheter delar med inte minst många småföretag. Det finns dock inte några självklara parter som företräder detta intresse på samma sätt som etablerade näringslivs/småföretagsrepresentanter gör på en övergripande nivå. Det finns inte heller någon enskild myndighet som på ett tydligt sätt upplevs fungera som en samtalspart i dessa diskussioner.

Organiseringen av den framväxande marknaden

Den framväxande marknaden för ett entreprenörskap och företagande där människor och välfärdstjänster sätts i fokus upplevs som fragmenterad på flera sätt. Å ena sidan finns det idag ett relativt positivt gensvar och även efterfrågan från beslutsfattare och andra aktörer i samhället. Det innebär dock inte att strukturerna upplevs som väl fungerande. Detta gäller både alla de regelverk som den här typen av entreprenörskap och företagande ställs inför, hur upphandlingar av välfärdstjänster genomförs eller hur de här typerna av företagande bemöts av olika aktörer på både nationell, regional och lokal nivå.

Flera av de organisationer som är inblandade i de studerade projekten arbetar på olika sätt för att utveckla området som de berör och därigenom sprida kunskaper om den sociala ekonomin. De tar fram och synliggör koncept och metodbeskrivningar, medverkar i olika typer av arrangemang lokalt, regionalt, nationellt och på internationell nivå. Den huvudsakliga tyngdpunkten ligger på lokal och regional nivå, bland annat för att ESF-rådet till stor del har regionala utlysningar. Ett par av kompetensutvecklingsprojekten är nationella och i det ena tar man under det sista projektåret fram ett förslag till handlingsplan för fortsatt arbete inom den sociala ekonomin. I flera projekt finns såväl privata som offentliga aktörer med som samverkansorganisationer. I vissa fall består relationen framför allt av dialog. I andra fall står de offentliga aktörerna även för så kallad medfinansiering i projektet.

Inom ramen för den samverkan som finns inom de flesta projekten framkommer att man efter hand lär sig att hantera och nyttja varandras system. I vissa fall leder detta till förändringsförslag som hantteras inom ramen för respektive parts ordinarie system eller på annat sätt. Inom en del av projekten knyter man nära an till arbetet med utveckling av policyinsatser för de så kallade arbetsintegrerande sociala företagen och de uppdrag som Regeringen under senare år gett till Tillväxtverket, Arbetsförmedlingen och Försäkringskassan. I detta arbete har också Socialstyrelsen och Sveriges Kommuner och Landsting medverkat. Andra organisationer som är engagerade i de studerade projekten knyter snarare an till arbetet kring den överenskommelse mellan Regeringen, idéburna organisationer på det sociala området samt Sveriges Kommuner och Landsting som undertecknades 2008. Några projekt anger inte någon starkare koppling till vare sig det ena eller det andra av dessa arbeten.

Utöver det arbete som pågår i projekten med att hantera och utveckla den framväxande marknaden lyfter flera av de intervjuade fram behovet av en mer systematisk samordning och utveckling på en övergripande nivå. Upphandlingsfrågor kommer på tal. Olika regelverk och administrativa rutiner kommer också på tal, men också en omsättning av politikernas uttalade intentioner på området som behöver följas av beslut för att dessa ska kunna omsättas i praktiken. Snarare än att lyfta fram enskilda detaljer framhåller många behovet av ett mer systematiskt utvecklingsarbete där representanter från de olika politikområdena, olika myndigheter inom dessa områden, olika typer av organisationer som verkar inom detta område samt, sist men inte minst, representanter för de målgrupper som berörs av den här typen av entreprenörskap och företagande.

Det är, utifrån denna studie, inte självklart vilka modeller som är de mest effektiva, vilka metoder som, utifrån ett offentligt perspektiv, bäst tar vara på medborgarnas intressen eller som medborgarna själva föredrar. Det är inte heller självklart vilka former av entreprenörskap eller företagande som är bäst lämpade att vidareutveckla. Därmed finns det inte heller underlag för att ange någon specifik metod/modell som bör skalas upp för bästa möjliga resultat. Flera goda exempel kan lyftas fram och även lärdomar av mindre positivt slag. Behovet av fortsatta utvecklingsprocesser för att säkerställa både det offentliga intresset, de här typerna av företagandets intressen och inte minst de enskilda individernas intressen kan inte underskattas.

I det här efterfrågade utvecklingsarbetet framhålls vikten av att både representanter som företräder arbetsmarknads-, social- och socialförsäkringspolitiken, näringslivspolitikerna samt politiken för civilsamhället deltar. Även vikten av en dialog mellan nationell och regional/lokal nivå, men även internationell och då främst inom EU, lyfts fram.

Slutsatser och rekommendationer för fortsatt arbete

I den här studien finns flera exempel på ett entreprenörskap och/eller företagande som bidrar både till att förhindra utslagning från arbetsmarknaden, till exempel på grund av förändrade krav på ideella utförare inom vård och omsorg, och till att främja (åter)inträde på arbetsmarknaden för grupper som har varit arbetslösa under en längre tid. Slutsatser baserade på deras arbete med entreprenörskap och företagande kan dras på flera olika nivåer. Det finns lärdomar som snarast relaterar till förhållningssätt och bemötande i den dagliga verksamheten. Det finns lärdomar som relaterar främst till organisering samt hantering av ledning och samordning i verksamheter där många aktörer med delvis olika intressen samverkar.⁴² Det finns också lärdomar som relaterar till övergripande attityder och strukturer. Representanter från projekten framhåller att alla dessa frågor är väsentliga och kan på sätt och vis inte rangordnas. Däremot upplevs vissa som enklare att arbeta med inom ramen för det egna projektet. Det gäller bland annat att lära känna de olika samverkansparternas arbete och system för att på bästa sätt kunna hantera och nyttja möjligheter i dessa system. Därigenom kan också konkreta och aktuella hinder identifieras. Flera lyfter dock fram att detta är ett arbete som ständigt måste vara pågående då regelverk, insatser och tolkningar av uppdrag på detta område förändras. Därför framhålls behovet av att komplettera de enskilda projektens arbete med ett systematiskt utvecklingsarbete på en mer övergripande nivå. Detta kan, under förutsättning till att samverkande mekanismer utformas, underlätta och stabilisera utvecklingen för de här typerna av entreprenörskap och företagande. Den tematiska gruppens uppdrag och sammansättning kan spela en viktig roll för att vidareutveckla ett sådant systematiskt utvecklingsarbete.

De aspekter som framstår som särskilt angelägna för en vidareutveckling av de här typerna av entreprenörskap och/eller företagande är:

1. En systematisk uppföljning av enskilda individers upplevelser av den här typen av entreprenörskap och/eller företagande samt vilken effekt dessa insatser har för att stärka enskilda individers möjligheter på till försörjning och förbättrade livsvillkor i stort.

⁴² Därutöver finns det en stor mängd lärdomar kring projektarbete som också utvärderas på olika sätt. Dessa lärdomar är av stor vikt för att kontinuerligt vidareutveckla insatser inom detta område. De slutsatser som lyfts fram i denna studie ska ses som ett komplement till det arbetet – ett komplement med speciellt fokus på frågor som relaterar till entreprenörskap och företagande.

2. Ett stärkt utförarperspektiv genom en systematisk översyn av och i möjligaste mån förenklingar av regelverk samt minskning av administrativa bördor inom de områdena som påverkar villkoren för aktörer inom sociala ekonomin/civila samhället. En samordning av insatser inom olika politikområden är här nödvändig.
3. En översyn av övergripande riktlinjer och policydokument för att även där belysa frågor kring de här typerna av entreprenörskap och/eller företagande.

Systematisk uppföljning med fokus på enskilda individer och effekter

Vi ser exempel på insatser där sensitivitet, kompetens och engagemang samspelar för att, tillsammans med deltagarna, finna lösningar för ett fungerande arbetsliv och i många fall ett fungerande deltagande i samhället i stort. Många deltagare uttrycker sig mycket positivt. Många tidigare lyckade exempel lyfts också fram av de som driver projekten eller deras samarbetspartners. I denna studie ingår däremot ingen systematisk uppföljning av vare sig deltagarnas ”nöjdhet” eller effekter på sikt. För att kunna dra mer långtgående slutsatser behöver en sådan uppföljning också göras inte minst då samverkan med sociala företag, idéburna organisationer av olika slag samt även andra privata utförare har kommit att bli en tydligare inskriven del av politiken som rör arbetsmarknadsfrågor och sociala frågor.⁴³ En sådan utvärdering bör då ta hänsyn till den variation av företagande som finns idag, det vill säga både olika former av kommersiellt företagande och olika former av företagande inom den sociala ekonomin eller det civila samhället beroende på vilket begrepp som väljs. Det är tydligt att det finns flera olika modeller och bland annat den här studien belyser något olika arbetsätt och organisationsstrukturer som kan medföra något olika effekter på både kort och lång sikt. Den tematiska gruppen för entreprenörskap och företagande skulle kunna vara behjälplig i att utforma underlag för en sådan uppföljning.

De olika arbetsätten och organisationsstrukturerna kan ha olika inverkan på de enskilda individerna som deltar i arbetet. I projektens arbete framkommer också vilken skillnad det är på de arbetslösas behov. Det är en diversifierad grupp – inte minst är det därför väsentligt att knyta en systematisk uppföljning till diversifierade behov och inte minst att ta hänsyn till de mest utsatta individerna.

Ytterligare aspekter som framkommer i studien är vad som ligger bakom valet av insatser för de enskilda individerna. Är det ett fritt val och upplevs det att det finns andra alternativ? Eller upplever deltagarna att det rör sig om en villkorad anvisning utan egentliga valmöjligheter? Tidigare framställdes den här typen av verksamheter som ett alternativ till ”ordinarie” offentligt utförda insatser. I den här studien

⁴³ Detta skulle kunna komplettera genomförda och pågående arbetsmarknadspolitiska utvärderingar där uppföljning av offentliga och privata insatser i området uppmärksammas. De har dock hittills inte tagit hänsyn till olika typer av privata insatser.

finns det exempel på deltagare som upplever sig ha kunnat välja. Men det finns också deltagare som inte upplever att de själva har haft just någon valmöjlighet i positiv bemärkelse. Det är därför något som behöver följas upp på ett systematiskt sätt.

Självfallet bör förväntade målsättningar att öka de enskilda individernas möjligheter på arbetsmarknaden och/eller försörjning genom företagande följas upp. Men även andra målsättningar lyfts fram som centrala av de studerade projekten så som till exempel att öka deltagarnas upplevelse av samhörighet och delaktighet, att successivt utveckla sin förmåga att ta ansvar för sitt eget liv samt att delta aktivt i samhället i stort. Dessa sociala och samhällsliga aspekter bör också uppmärksammas i en uppföljning för att på så sätt kunna belysa även den här typen av eventuella effekter.

I utvecklingen av en systematisk uppföljning bör möjligheterna att ta vara på erfarenheter av och eventuellt metoder för social redovisning, socioekonomiska bokslut och social avkastning på investerat kapital (SROI) åtminstone övervägas då det under flera år, bland annat med finansiering från Europeiska socialfonden, pågått ett utvecklingsarbete inom dessa områden. Flera av projekten som ingår i denna studie har varit/är delaktiga i detta arbete.

Ett stärkt utförarperspektiv

I arbetet med ett entreprenörskap och företagande som i huvudsak syftar till att hindra en utslagning från och främja ett (åter)inträde på arbetsmarknaden samt även affärsutveckling på i alla fall delvis andra grunder än den gängse kommersiella inriktning som genomsyrar näringslivsutvecklingen i dagsläget, upplever de studerade projekten att omgivningen är både snårig och fragmenterad även om flera vittnar om ett ökat intresse, framför allt från offentliga aktörer men även i en mer allmän samhällsdebatt. Detta ökade intresse upplevs dock långtifrån implementerat i det praktiska handhavandet av olika typer av insatser och verksamheter. För att kunna främja utvecklingen av de här typerna av entreprenörskap och företagande uttrycks ett behov av att stärka utförarperspektivet. I studien framkommer samtidigt det komplexa samspel mellan företagandet å ena sidan, individernas eller deltagarnas behov å andra sidan och slutligen det offentliga ansvar och behov å den tredje sidan. Det stärkta utförarperspektivet bör därmed inte ske på bekostnad av individperspektivet eller offentliga aktörers kvalitativa ansvar gentemot medborgare och behovet av effektiv användning av skattemedel.

Inom alla projekt lyfter man fram upplevelsen av ett glapp mellan strukturer och olika typer av insatser för å ena sidan affärsutveckling och näringspolitik samt å andra sidan villkor för aktörer inom den sociala ekonomin/civila samhället. Vad gäller villkoren för aktörer inom den sociala ekonomin/civilsamhället menar flera att det saknas en implementering i etablerade strukturer som kan komplettera översyner som till exempel gjorts i samband med offentliga utredningar

på området. Till exempel upplever många att dessa frågor fortfarande hanteras mycket fragmentariskt på myndighetsnivå även om det har hänt en del vad gäller just de arbetsintegrerande sociala företagen under de senaste åren då flera myndigheter har fått olika uppdrag som också inkluderat en viss samordning. Även om det är flera av de studerade projekten som verkar just inom detta område så inbegriper studien projekt där representanter för över 250 olika organisationer deltar. Långt ifrån alla dessa organisationer verkar inom just detta område utan representerar betydligt mer av den mångfald av organisationstyper som finns inom den sociala ekonomin/civila samhället.

De typer av entreprenörskap och företagande som tas upp i denna studie knyter också an till såväl arbetsmarknads- som socialpolitiska insatser och de villkor som finns för att bedriva verksamheter inom området. Detta inkluderar även försäkrings/ersättningssystem till såväl individerna som deltar och till anordnare/utförare för anpassning och/eller stöd av olika slag. Enskilda utförare, i flera fall relativt små företag inom den sociala ekonomin, har då svårt att överblicka och inte minst påverka hur dessa villkor utformas. Och flera upplever att de som utformar villkoren, till exempel i upphandlingar, inte har kunskaper om vad det innebär att driva den här typen av verksamhet och därmed vara utförare.

Detta ställer höga krav på samordning av främjande insatser och även en kritisk granskning där flera perspektiv beaktas. Det berör såväl lokal, regional, nationell och även internationell nivå. I flera av projekten ingår ett aktivt lokalt utvecklingsarbete. I vissa fall är projektaktörerna också engagerade regionalt, nationellt och i viss utsträckning även internationellt. Vikten av att utvecklingsarbetet sker på alla nivåer är tydligt även om flera dock framhåller behovet av att stärka utvecklingsarbetet på en nationell övergripande nivå och ser då möjligheter för den tematiska gruppen med inriktning på entreprenörskap och företagande och dess sammansättning som en möjlig aktör.

Både vad gäller fokuset på insatser för personer som har varit arbetslösa under en lång tid, och det som snarast rör fokus på företags- och affärsutveckling av den här typen av verksamheter, oavsett om det rör ett något vidare/andra sociala och/eller samhälleliga målsättningar är samverkan med både offentliga aktörer som arbetar med arbetsmarknads- och sociala frågor väsentligt. Likaså samverkan mellan utvecklingen av villkoren, och därmed även politiska insatser, för aktörer inom den sociala ekonomin och en affärsutveckling baserad på olika typer av värderingar/idéer som kombineras med ett företagsekonomiskt tänkande. De samverkande faktorerna som lyfts fram i studien är de enskilda individernas behov, arbetsmarknadsinsatser och socialpolitiska insatser, villkor för aktörer i den sociala ekonomin/civila samhället och slutligen affärsutveckling och näringslivspolitik.

Såväl regelverk, villkor och rutiner för beslut och värdering av utförande av tjänster, samt administrativa rutiner i samband med ut-

Samverkande faktorer

¹ inkl. försäkrings/ersättningssystem, upphandling av tjänster m.m.

förande och uppföljning påverkar villkoren och därmed möjligheterna för de här typerna av företagande. Ekonomiska aspekter är självklara delar av detta.

Även på detta område framhålls vikten av att systematisera arbetet med att stärka utförarperspektivet och därmed utveckla mekanismer för ett kontinuerligt utvecklingsarbete till skillnad från mer projekt-baserade temporära initiativ. Den tematiska gruppen framstår för flera av de studerade projekten som en möjlig aktör att driva frågan vidare.

Baserat på projektens arbete med entreprenörskap och företagande framkommer vikten av ett systematiskt arbete för regelförenklingar och minskning av administrativa bördor hos flertalet av de studerade projekten. Sen flera år pågår ett sådant arbete med fokus på småföretagandet mer generellt. I denna studie framhålls att det arbetet behöver innefatta både olika typer av företagande och inte minst att arbetet intensifieras inom detta framväxande område.

Frågan om möjligheterna att utveckla hållbara affärsmodeller inom detta område aktualiseras i denna studie även om det är svårt att besvara frågan samtidigt som projektmedel tillförts. Det är dock ett område som framför allt nya aktörer ställer sig något frågande till. Även etablerade aktörer uttrycker önskemål om en ökad överblick samt minskat behov av vad som upplevs som ett ad hoc liknande behov av projektförfinansiering. Det gäller främst för en pågående verksamhet, men också för ett utvecklingsarbete inklusive kompetensutveckling. Vilken typ av insats som är bäst lämpad att följa upp och vidareutveckla inom detta område framkommer inte lika tydligt. En kombination av erfarenheter av att driva olika typer av verksamheter inom den sociala ekonomin, kunskaper om de bidragsbaserade finansieringssystemen och bedömningar av affärsverksamhet framstår som önskvärd. Ett sådant utvecklingsarbete kan till exempel stimuleras genom workshops där företrädare från olika samverkande intressenter bjuds in till erfarenhetsutbyte och diskussioner. Detta kan sedan ligga till grund för dokumentation som fler kan ta del av. Önskemål har förts fram av flera av de intervjuade om relativt formaliserade former där beslutsfattare kontinuerligt medverkar. Några har föreslagit kopplingar till pågående Överenskommelse-dialog och då med kompletterande medverkan från såväl arbetsmarknadsdepartementet som näringsdepartementet.⁴⁴

Det efterfrågas också ett synliggörande av de här typerna av entreprenörskap och företagande som baseras dels på tillvaratagande av möjligheter, men också på det som upplevs nödvändigt i samhället såsom till exempel arbete utifrån var och ens förmåga eller tillgång på vård och omsorgstjänster i andra än offentliga eller vinstdrivande former.

⁴⁴ Hänvisningen avser Överenskommelsen mellan Regeringen, idéburna organisationer inom det sociala området och Sveriges Kommuner och Landsting som undertecknades 2008. I det arbetet medverkar från Regeringens sida Socialdepartementet och Utbildningsdepartementet (där enheten för en politik för det civila samhället finns). För ytterligare information se www.overenskommelsen.se.

Den här och andra studier visar på en rad exempel på företagande med så kallad *double bottom line* eller till och med *triple bottom line* där ekonomiska aspekter kombineras med sociala och/eller miljömässiga målsättningar. Det är då också viktigt att det är realistiska exemplifieringar som visar på den komplexa verksamheten som det rör sig om, företagandets möjligheter att bidra till en långsiktig förändring samt företagandets möjligheter att utveckla hållbara affärsmodeller.

Översyn av övergripande riktlinjer och policydokument

I studien har det framgått att det finns ett ökat intresse för den här typen av entreprenörskap och företagande samtidigt som man i flera av projekten upplever att det finns en kunskapsbrist bland flertalet etablerade aktörer. På ett relativt konkret sätt utvecklas relationerna mellan de olika aktörerna som berörs i samband med olika samverkansprojekt, upphandlingar eller andra samverkansformer. Dock kvarstår i stort en avsaknad av hänvisningar till ett entreprenörskap och företagande med huvudsakligt fokus på arbetsmarknadsfrågor och andra sociala frågor i styrande dokument om ekonomiskt utveckling, innovations- och konkurrenskraft. Aktörer inom den sociala ekonomin nämns i det närmaste i förbigående på den nationella strategin för regional konkurrenskraft, entreprenörskap och sysselsättning 2007–2013.⁴⁵ På regional nivå ser det i flera fall likartat ut. Detta upplevs som hinder för aktörerna i de studerade projekten.

Det framkommer tydligt i den här studien att det finns ett behov av en översyn av övergripande riktlinjer och policydokument för att kartlägga om de här typerna av entreprenörskap och företagande berörs och i så fall på vilket sätt samt en analys av hur de här typerna av entreprenörskap och företagande berörs av relevanta utvecklings-teorier. Detta gäller sannolikt både ekonomiska modeller, modeller för innovations- och konkurrenskraft samt andra teorier om sammanhållning och samhällsutveckling.

En sådan översyn och analys kan bidra till en ökad legitimitet, ökade möjligheter för olika aktörer att kunna bemöta en olika typer av utförare samt en överbryggnings mellan tillväxtorienterade och socialt inriktade rationaliteter på ett konstruktivt, kanske till och med ett innovativt, sätt.

⁴⁵ Regeringen (2007).

Referenser

Acs och Audretsch (red) (2003), *Handbook of Entrepreneurship Research. An Interdisciplinary Survey*, Boston: Kluwer Academic Publishers.

Adam, R. (2003), *Social Work and Empowerment*, London: Palgrave.

Amná, E. (2005), *Civilsamhället. Några forskningsfrågor*, Riksbankens Jubileumsfond och Gidlunds förlag.

Bacra, F. (2009), *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy*, European Commission.

Borzaga, C. och Defourny, J. (2001), *The Emergence of Social Enterprise*, New York: Routledge.

Borzaga, C., Galera, G. och Nogales, R. (2008), "Social Enterprise: A new model for poverty reduction and employment generation".

Carlberg, A. (2006), *Ett bättre liv är möjligt. Om empowerment och social mobilisering*, Nutek.

Dees, G. (1998), *The Meaning of 'Social Entrepreneurship'*, FEDF Partners: www.redf.org.

EMES www.emes.org.

Friedman, Milton (1970-09-13). "The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits". *The New York Times Magazine*

Gawell, M. (2006), *Activist Entrepreneurship. Attacking Norms and Articulating Disclosive Stories*, Stockholms universitet.

Gawell, M. (2008), *Socialt entreprenörskap – en kombination av socialt engagemang och entreprenöriellt handlande, i Vem är inte entreprenör? En ljudbok om ungt entreprenörskap*. Luleås tekniska universitet.

Gawell, M. (2009), *Social Engagement and Entrepreneurial Action. Soci(et)al Entrepreneurship and Different Forms of Social Enterprises in Current Swedish Debate*, EMES Conference Selected Paper Series.

Gawell, M. (2011), *Entreprenörskap och företagande i projekt finansierade av Europeiska socialfonden*, Tillväxtverket.

Gawell, M., Johannisson, B. och Lundqvist, M. red. 2009, "Samhällets entreprenörer". Guillet de Monthoux, P 1978

- Hjorth, D., Johannisson, B. och Steyaert, C. (2003), *Entrepreneurship as Discourse and Life Style*, i Czarniawska, B. och Sevón, G. (red.), *The Northern Lights. Organization Theory in Scandinavia*, Malmö: Liber.
- Inrikesdepartementet (1998), *Social ekonomi I EU-landet Sverige. En tradition och förnyelse i samma begrepp*, Ds1998:48.
- Johannisson, B (2002). *Innovation, Creativity and Entrepreneurship*, Växjö University.
- Johannisson, B. och Lindmark, L. red. (1996), "Företag, Företagande, Företagsamhet".
- Kirzner, I. (1973), *Competition and Entrepreneurship*, Chicago: University of Chicago Press.
- Krugman, P. (1995), *Development, Geography, and Economic Theory (Ohlin Lectures)*, MIT Press.
- Krugman, P. (2007), *The Conscience of a Liberal*, WW Norton & Company Inc.
- Landström, H. (2000), *Entreprenörskapets rötter*, Lund: Studentlitteratur.
- Leadbeater C. (1997), *The Rise of the Social Entrepreneur*, London: Demos.
- Mair, J., Robinson, J. och Hockerts, K. (red.) (2006), *Social Entrepreneurship*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Nicholls A (2006), *Social Entrepreneurship. New Models of Sustainable Social Change*, New York: Oxford University Press.
- Ostrom, E (1990), "Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action" Cambridge University Press.
- Palmås, K. (2000), *Den barmhärtiga entreprenören. Från privatisering till socialt företagande*, Stockholm: Agora.
- Pestoff V (1998), *Beyond the Market and State: Social Enterprises and Civil Democracy in a Welfare Society*, Aldershot: Ashgate.
- Regeringen (2009), *En nationell strategi för regional konkurrenskraft, entreprenörskap och sysselsättning 2007–2013*, Regeringsbeslut N2007/7152/RT.
- Regeringen (2009), *En politik för det civila samhället*, Proposition 2009/10:55.
- Research on Entrepreneurship and Small Business (RENT). www.ecsb.org.
- Schumpeter, J. (1934), *The Theory of Economic Development*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Sexton, D. och Landström, H. (red.) (2000), *The Blackwell Handbook of Entrepreneurship*, Oxford: Blackwell Publisher.
- Shane, S. och Venkataraman, S. (2000), *The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research*, *Academy of Management Review*, Vol 25, p 217–26.
- Smith, A (1759). *The Theory of Moral Sentiments*.
- Spinosa, C, Flores, F and Dreyfus, H 1997 *Disclosing New Worlds. Entrepreneurship, Democratic Action, and the Cultivation of Solidarity*, Cambridge, Mass: MIT Press.
- Sundin, Elisabeth (2009), "Det dolda samhälls-entreprenörskapet – omsorgsmotiv i småföretag".
- Svedberg, L. och Trägårdh, L. (2006), "Det civila samhället som forskningsfält".
- Swedberg, R. (red.) (2000), *Entrepreneurship. The Social Science View*, Oxford: Oxford University Press.
- Tillväxtanalys (2010), *Uppföljning av 2005 års nystartade företag – tre år efter start*, Rapport nr 2010:02.
- Tillväxtverket, Tematisk grupp entreprenörskap och företagande, www.tillvaxtverket.se/tematiskgrupp
- Tillväxtverket, Tematisk grupp entreprenörskap och företagande – blogg <http://temaef.wordpress.com>
- Tillväxtverket (2009a), *Projektplan samt Plan för insamling, systematisering och analys för Tematisk grupp: Entreprenörskap och företagande*, Dnr 40-2008-5349.
- Tillväxtverket (2009b), *Tematisk grupp: Entreprenörskap och företagande*, Info 0104.
- Westlund, C. och Peterson, M. (2008), *Så tänds eldsjälarna: En introduktion till entreprenöriellt lärande*, Me University.
- Yunus, M. (2008), *En värld utan fattigdom. Socialt företagande och kapitalismens framtid*, Stockholm: Bookhouse Publishing.
- Yunus, M. (2010), *Socialt företagande*, Stockholm: Bookhouse Publishing.

**Tillväxtverket arbetar offensivt för
hållbar tillväxt i hela landet genom
att underlätta företagande.**